

Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri

Sadık YAZAR

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Özet

İslâm âleminin yetiştirdiği en önemli âlim, düşünür ve mutasavvıflardan biri olan Gazzâlî; birçok eser yazmış velûd bir müelliftir. Ölümünden sonra önde gelen birçok eseri, Arapça (Farsça yazdıkları), Farsça (Arapça yazdıkları) ve Türkçe gibi Doğu dilleri ile Latince, İngilizce, Fransızca gibi birçok Batı dillerine tercüme edilmiştir. Onun eserlerinin Batı Türkçesine tercüme serüveni ise XV. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Bu makalede; Batı Türkçesinin ilk verimlerini verdiği XIII. yüzyılın sonundan XIX. yüzyılın başlarında kadarki süreçte Gazzâlî'nin eserlerine yapılan Türkçe tercüme çalışmalarına değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, Gazzâlî'nin Eserlerine yapılan Türkçe tercüme, Klâsik Türk Edebiyatı tercüme geleneği.

BATI ANADOLU'DA Germiyanogulları ve Aydınoğulları, kuzeyde Candaroğulları ve Kırım Hanlığı, doğuda Akkoyunlular, güneyde de Memlûkler gibi beylik ve devletler; ancak daha ziyade Osmanlılar döneminde geniş bir zaman ve sahada Batı Türkçesi ile üretilen zengin bir tercüme geleneği bulunmaktadır.

Bu tercüme geleneğini, büyük oranda Arapça ve Farsça olarak kaleme alınan İslâmî kaynaklı geniş bir literatür beslerken, Ferîdüd-dîn-i Attâr, Sa'dî-i Şîrâzî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Mollâ Câmî gibi kimi şahsiyetlerin bu tercüme geleneğinde daha fazla rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. Bu şahsiyetlerden biri de naklî ilimler başta olmak üzere birçok ilim sahasında eserler veren meşhur İslâm âlimi, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed al-Gazzâlî'dir (450/1058- 505/1111).¹ Gazzâlî'nin eserleri, erken dönemden itibaren birçok dünya diline tercüme edildiği gibi, özellikle ahlâk-âdâb, tasavvuf ve kelâm sahasındaki kimi eserleri de yukarıda ifade edilen saha ve devirlerde Batı Türkçesine de tercüme edilmiştir. Bu makalede XIII-XIX. yüzyıllar² arasında gerçekleştirilen ve yazma eser kütüphanelerinde dağınık bir hâlde bulunan bu tercümelerin tespit edilip tanıtılması amaçlanmaktadır.

Gazzâlî'nin Türkçeye tercüme edilen eserleri daha evvel, erken Cumhuriyet döneminde tercüme tarihine yönelik araştırmaları ile tanınan Hilmi Ziya Ülken, yakın zamanda da Yusuf Turan Günaydın tarafından ele alınmıştı. Günaydın'ın yakın zamanda kaleme alınmış çalışması "Gazâlî Tercümeleleri: Osmanlı Devri ve 1928 Sonrası İçin Bir Bibliyografya Denemesi"³ başlığını taşımaktadır. Çalışmada, hazırlanan bibliyografyaya dair bilgilerin verildiği bir giriş bölümünden sonra, Gazzâlî'nin Türkçeye aktarılan eserleri "Osmanlı Devrinde Gazâlî Tercümeleleri" ve "1928 Sonrası Gazâlî Tercümeleleri" şeklindeki iki ana başlık altında kronolojik olarak listelenmiştir. Herhangi bir açıklama yapmamasına karşın Günay-

1 Gazzâlî XIX. yüzyıldan itibaren hem Batı hem de Doğu'da; hayatı ve eserleri, düşüncesi, felsefesi ve tasavvufi kişiliği bakımından hayli zengin bir literatür oluşturan araştırmalara konu olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Bu çalışmanın asıl konusu onun XIII.-XIX. yüzyıllar arası Batı Türkçesine tercüme edilen eserleri hakkında bilgi vermek olduğu için, hayatı ve eserleri hakkında birçok kaynakta bulunan bilgiler burada tekrarlanmayacaktır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin "Gazzâlî" maddesinde, Mustafa Çağrıncı tarafından hazırlanan Gazzâlî bibliyografyasında bu bilgilerin bulunabileceği kaynaklar tanıtılmaktadır.

2 Matbaa kullanımının yaygın hâle gelmesi sonucunda yapılan tercümeleler sadece yazma olarak kalmamış, gazete ve mecmualarda da tefrika halinde basılmıştır. Hâl böyle olunca kaynak tarama süreci daha da uzayıp genişleyeceğinden ötürü XIX. yüzyıl doğrudan çalışmamıza dâhil edilmemiştir.

3 Yusuf Turan Günaydın, "Gazâlî Tercümeleleri: Osmanlı Devri ve 1928 Sonrası İçin Bir Bibliyografya Denemesi", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 30 (2011/1), s. 63-90.

dın'ın "Osmanlı Devri"nden kastının, 1928 öncesinde Arap harfli basılan tercümelemler olduğu anlaşılmaktadır. Bibliyografyası çıkarılan diğer Gazzâlî tercümelemleri ise Cumhuriyet döneminde yapılmış olup bu makalede yapılan sınırlandırmanın dışında kalmaktadır.

Gazzâlî'nin Türkçeye tercüme edilen eserlerini, Günaydın'ın yaptığı gibi sadece basma eserler değil, yazma eserlerden de hareketle tespit etmeye çalışan H. Ziya Ülken ise 1961'de kaleme aldığı ve "Gazali'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümelemleri"⁴ başlığını taşıyan çalışmasında, Osmanlı döneminden itibaren makalenin kaleme alındığı tarihe kadarki süreçte tespit edebildiği tercümelemler üzerinde durmuştur. Büyük oranda İstanbul Üniversitesi'ndeki yazma eser koleksiyonundan hareketle hazırlanan bu çalışma, yazıldığı dönem göz önüne alındığında hayli önemli ve faydalı olmakla beraber, gerek yurtiçi gerekse de yurtdışındaki yazma eser koleksiyonları dik-kate alın(a)madığı için eksik ve yer yer bazı hataları barındırmakta olup yeni bir araştırmanın yapılmasını gerekli kılmaktadır.⁵

Görülen bu ihtiyaca binaen hazırlanan bu çalışmada ise, daha geniş bir yazma eser koleksiyonu taranarak Gazzâlî'nin Türkçeye yapılan tercümelemleri hakkında bilgi verilmiş, yeri geldiğinde Ülken'in çalışmasındaki hatalar da tashih edilmeye çalışılmıştır. Bu meyanda; öncelikle İslâm Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) birçok yazma eser kütüphanesinin katalog fişlerindeki bilgilerinden oluşan veritabanı, Milli Kütüphane tarafından Türkiye ve Türkiye dışındaki yazma eser kütüphanelerinin katalog fişleri taranarak hazırlanan veritabanı (yazmalar.gov.tr) ile yurtiçi ve yurtdışındaki yazma eser kütüphanelerinin ulaşılabilen katalogları⁶ taranmıştır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere, gerek mütercimlerin isimlerini zikretmemeleri gerekse de bahsi geçen kütüphanelerin künye bilgilerinde birçok hatanın olması, elde edilen bu bilgilerin teyidi için nüshaların bizzat görülmesini gerekli kılmıştır. Bundan dolayı bu taramanın sonucunda tespit edilen nüshalar,

4 Hilmi Ziya Ülken, "Gazali'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümelemleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IX (Ankara 1961), s. 59-69.

5 Bu makalenin yazarı tarafından yakın zamanda tamamlanan "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği" (İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul 2011) isimli doktora çalışmasında da Gazzâlî'nin eserlerine yapılan tercüme ve şerhler, ilgili bölümlerde sadece ismen listelenmişti; ancak nüshaları birbirine karışan bu tercümelemlerin, bu makalede olduğu gibi, her bir nüshası görülüp teyit edilme fırsatı bulunamadığından bu çalışmada da bazı eksiklik ve hatalı tespitler bulunmaktadır.

6 Bu kataloglar kaynakçada yer almaktadır.

başta Süleymaniye Kütüphanesi olmak üzere İstanbul'da⁷ bulunan yazma eser koleksiyonları bizzat gezilerek, Anadolu'da bulunan kütüphanelerindeki yazmalar da bunların görüntülerini tedarik eden yazma eserler veritabanından (yazmalar.gov.tr) hareketle incelenip verilen bilgiler teyit edilmeye çalışılmıştır.

Tespit edilen tercüme, Abdurrahman Bedevî'nin hazırladığı *Mü'ellesâtü'l-Gazzâlî* (Beyrut 1977) adlı eserdeki kronolojik düzene göre tasnif edilmiş ve her bir eserin farklı tercüme, yine kendi arasında kronolojik olarak tasnif edilip tanıtılmıştır.

1. Gazzâlî'ye Aidiyeti Kesin Olan Eserlerin Tercüme,leri

1.1. *Tehâfütü'l-Felâsife*

Gazzâlî, filozofların tutarsızlıklarını göstermek üzere kaleme aldığı bu eserinde, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi İslâm filozoflarının fizik (tabiiyat) ve metafiziğe (ilahiyat) dair konular hakkındaki görüşlerini eleştirmiştir. İbn Rüşd'ün *Tehâfütü't-Tehâfüt* adıyla bu esere yazdığı reddiyeden sonra İslâm dünyasında "tehâfütler tartışması" denilen yeni bir tartışma alanı ortaya çıkmış ve bu konuda pek çok eser kaleme alınmıştır. XIV. yüzyılda Latinceye ve XV. yüzyılda İbraniceye çevrildikten sonra Batı dünyasında önemli yankılar uyandıran *Tehâfütü'l-Felâsife*'nin tenkitli neşri Maurice Bouyges tarafından gerçekleştirilmiştir.⁸

Osmanlı döneminde, *Tehâfütü'l-Felâsife*'nin etkisinde gelişen ve bir "tehâfüt geleneği"⁹ oluşturacak kadar Arapça teliften bahsedilse de makalemizin sınırları dâhilindeki yüzyıllar arasında bu eser tam olarak Türkçeye tercüme edilmemiştir. Eserin tam tercümesi,

7 Bu makalenin hazırlandığı dönemde, onarım dolayısıyla kapalı olan İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi ile Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bizzat çalışma imkânı bulunamamıştır.

8 H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî: Eserleri", *DİA*, c. XIII (İstanbul 1996), s. 522.

9 "Tehâfüt geleneği" ve bu gelenek dâhilinde kaleme alınana eserler için bkz. Süleyman Hayri Bolay, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, s. 265-275; İbrahim Hakkı Aydın, "Tehâfüt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26 (2006), s. 57-74.

XIX. yüzyılın sonlarında Süleyman Hasbî¹⁰ tarafından gerçekleştirilmiştir. Mütercimın elinden çıkan nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp.'de (TY 4213) numarada bulunan bu tercüme; Hasbî Efendi'nin mukaddimedede verdiği bilgiye göre, II. Abdülhamîd'in emri ile yapılmış olup 1308/1892 yılında tamamlanmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir'in verdiği bilgiye göre Süleyman Hasbî Efendi, Gelenbevîzâde Ahmed Tevfik Efendi'nin daha evvel başlayıp da bitiremediği tercümeı tamamlamıştır.¹¹

1.2. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*

Gazzâlî'nin en meşhur eserlerinden biri olan *İhyâ*, Gazzâlî'nin Bağdat'ı terk ederek tasavvuf yolunu tercih ettiği dönemin en önemli ürünü ve dinî, ahlâkî, felsefî ve tasavvufî muhtevasıyla İslâm düşüncesinin en dikkat çekici ve etkili eserlerinden biridir. Eser, her biri "kitâb" adı verilen 10 alt bölüme taksim edilmiş "rub" isimli dört ana bölümden meydana gelmiş olup altı yılda (h. 489-495) tamamlanmıştır. Bedevî'nin yazma eser kütüphanelerinde 100'ü aşkın nüshasını tespit ettiği bu eserin başta kardeşi Ahmed el-Gazzâlî olmak üzere birçok âlim tarafından yapılan muhtasarları ve şerhleri yanında birçok dünya diline yapılmış tercümeleri de bulunmaktadır.¹²

1.2.1. Mehmed b. Bilâl (ö. 1560'dan sonra), *Tercüme-i Rub'u'l-Âdât min İhyâ*

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *İhyâ*'nın en eski tarihli tercümesi, XVI. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Mehmed b. Bilâl adlı biri tarafından yapılmıştır. Daha evvel herhangi bir kaynakta bahsi geçmeyen bu tercümenin ulaşılabilen yegâne nüshası Ayasofya Ktp. 1720 numarada bulunmaktadır. Her biri 33 satırlı sayfalardan müteşekkil 164 yapraktan oluşan bu nüshanın 1a yaprağında eserin adına dair üç kayıt vardır. Bunlardan üstü çizilmiş ikisinde ter-

10 Aslen Drama sancağına bağlı Pravişteli olan Süleyman Hasbî Efendi (v. 1326/1911), bir müddet hekimlik yaptıktan sonra saray kâtipliği görevinde bulunmuştur (Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri (OM)*, c. I, s. 288-89; Ülken, a.g.m., s. 68).

11 "Gelenbevîzâde Ahmed Tevfik Efendi merhûmun tercümeıe başladığı *Tehâfütü'l-Felâsife*'yi de ikmâl eylemiştir" *OM*, c. I, s. 289; Ülken, a.g.m., s. 67-68.

12 Karhğa, "Gazzâlî: Eserleri", s. 523.

cümenin *Kîmyâ-yı sa'âdet* tercümesi olduğu söylenirken sürh ile imla edilen üçüncü kayıta ise *Tercüme-i Rub'u'l-âdât min İhyâ'i ulûmi'd-dîn li'l-Gazzâlî* yazılmıştır. 1b'den itibaren “Rub'-ı Sâni Âdâtdadur Rub'-ı Mezkûrdan Kitâb-ı Evvel Ekl Beyânında ve Taf-sîlindedür” şeklindeki bir başlıkla başlayan bu tercüme doğrudan kaynak metnin tercümesiyle¹³ başladığı için tercüme veya mütercime dair bilgiler bu bölümde yer almamaktadır. Ancak nüshanın sonunda yer alan ferâğ kaydından mütercimim ismi ile tercümenin tarihi ve yerini tespit edebilmekteyiz. Bahsi geçen bu ferâğ kaydı Arapça olup şu şekildedir:

ferağa min tahrîrihî mütercimühû el-fakîr ila'llâhi'l-ganiyyi'l-müte'âl Muhammed b. Bilâl fi evâhiri cemâzi'l-âhir li-sene seb' ve sittin ve tis'ami'e hicriyye bi-Kostantiniyye el-mahmiye (164b)

[Bu (nüshanın) yazımı, mütercimi olan Mehmed b. Bilâl tarafından 967 senesinin Cemâziye'l-âhir ayının sonlarında (20-29. günleri arası) Kostantiniyye'de tamamlandı.]

Verilen bu bilgiye göre elimizdeki bu müntehab tercüme, Mehmed b. Bilâl¹⁴ tarafından 20-29 Cemâziye'l-âhir 967/18 Mart-27 Mart 1560 tarihinde İstanbul'da tercüme edilmiştir.

Mütercimi ve tarihi böylece tespit edilen bu tercümenin muhtevasına bakıldığında ise, kaynak metnin ikinci ana bölümünü oluşturan “rub'-ı âdât” bölümünün tamamıyla tercüme edildiği görülmektedir. Bu rub'da yer alan alt bölümlerin (*kitâb*) başladığı varaklar şu şekildedir:

	Kitâb	Varak
1	Âdâb-ı ekdedür	1b
2	Nikâhdadur	10a
3	Âdâb-ı kesbbedür	27a
4	Helâl ü harâmdadur	39b
5	Âdâb-ı şoḥbet ü mu'aşeretdedür	70a

13 Kaynak metnin hamdele ve salvelesini de barındıran tercümenin girişi şu şekilde başlar: “ḥamd ol Allâh içündür ki gökçek eyledi tedbîr-i kâynâtı pes halk itdi arz u semâvâtı ve mu'şirâtdan inzâl eyledi mâ'-ı fûrâtı ve inşâ itdi ḥubb u nebâtı...” (1b)

14 Klasik biyografik kaynaklarda bu isme dair bilgi bulunamamıştır.

6	'Uzlet beyânındadır	98b
7	Âdâb-ı seferdedür	109a
8	Semâ' u vecdedür	119a
9	Emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i 'ani'l-münkerdedür	135a
10	Âdâb-ı ma'îşet ve ahlâk-ı nübüvvededür	158b

Tercümenin elimizdeki bu nüshasında; diğer ana bölümlerin tercümesine dair herhangi bir bilgi verilmemektedir. Hâl böyle olunca elimizdeki tercüme, kaynak metnin sadece ikinci ana bölümünü kapsayan müntehab bir tercüme olabildiği gibi diğer bölümlerin tercümelerini kapsayan nüshaları günümüze ulaşamayan veya bizim ulaşamadığımız bir tercüme de olabilir. Ancak elimizdeki nüshanın başında herhangi bir girişin bulunmaması ikinci ihtimali kuvvetlendirmektedir.

Kısmen okunabilen tercümede, kaynak metindeki kelimelere mümkün mertebe Türkçe asıllı karşılıklar bulunmaya çalışıldığı, açık ve anlaşılır bir üslup kullanıldığı buna karşın yer yer kaynak metnin söz dizimine sıkı bağlılıktan ötürü devrik cümlelere başvurulduğu görülmektedir.

1.2.2. Bostânzâde Mehmed Efendi (ö. 1598),

Yenâbi' u'l-Yakîn fi İhyâi Ulûmi'd-Dîn (Tercüme-i İhyâ)

İhyâ''nın diğer bir tercümesi ise yine XVI. yüzyılda yaşamış Tireli Şeyhülislam Bostânzâde Mehmed Efendi (ö. 1006/1598)¹⁵ tarafından yapılmıştır. Ülken, bahsi geçen çalışmada, Bursalı Mehmed Tahir'den naklen bu tercümeden bahsetmekle beraber tüm aramalarına karşın bu tercümenin nüshasına ulaşamadığını söylemektedir.¹⁶ Ancak *DİA*'daki "Bostanzâde Mehmed Efendi" maddesini yazan Mehmet İpşirli'nin de belirttiği üzere tercümenin bir nüshası günümüze ulaşmıştır. Süleymaniye Ktp. Fatih koleksiyonu 2574 numarada bulunan bu tercüme 423 yapraktan oluşmaktadır.

15 Kanuni devri âlimlerinden Tireli Kazasker Bostan Mustafa Efendi'nin oğlu olan Mehmed Efendi, 942/1535-36 yılında doğmuştur. Devrin önemli âlimlerinden ders aldıktan sonra çeşitli medreselerde müderrislik ve muhtelif yerlerde kadılık yaptıktan sonra 1589'da şeyhülislam olmuştur. 1593'te ikinci kez şeyhülislam olan Bostânzâde 1006/1598 yılında vefat etmiştir (Mehmet İpşirli, "Bostânzâde Mehmed Efendi", *DİA*, c. VI (İstanbul 1991), s. 311).

16 Ülken, a.g.m., s. 66.

Mütercim manzum parçalarla da tezyin ettiği tasannulu bir hamdele ve salve bölümüne yer verdikten sonra tercümesinin sebebinin yine bu üslupla şu şekilde açıklar:

... bā'ış-i şarīr-i kil-k-i serī'ü'l-cereyān ... budur ki *İhyā'u'l-'Ulūm* nām kitāb-ı meşhūr ma'lūm ki Ebū Hāmid Muḥammed b. Muḥammed el-Ġazzālī ... ḥazretlerinūn mü'ellefī olup bir mecmū'-i cāmi'atū'l-kıssaş ... olmağla naqd-ı a'mārın ḥarc ve kütüb-i 'azīze-i şettāda olan fevā'idi derc itmekle 'ilm-i dīn ü taqvāya ve fenn-i aşhāb-ı fażl u hūdāya mü-te'allık niçe fevā'id-i 'ilmiyye-i lāzıme ... müştemile olmağın ... maqbūl-i fużalā'-i zevi'l-kirām olmış iken zebān-ı Tazīde olmasıyla ḥacle-i 'ibāretindeki muḥaddere-i ma'nā her nāzıra ... keşf-i ğıṭā itmeyüp ol dürr-i yektā ve lü'lü'-i girān-behā ḥakkākān-ı bāzār-ı ma'rifetūn elmās-ı fikri ile süftesi ve sūḥan-sencān-ı dükkān-ı nuṭq u güftāruñ lisān-ı Tür-kī ile güftesi olmamağın ... ol cerīde-i cedīde-i sedīdenūn ... maẓmūn-ı belāgat-maqrūnı 'amme-i nāzırīne sehlü'l-me'ḥaz ... olması kaşdıyla tercümān-ı kalemi inṭāk-ı dil-i pūr-melāle teklif-i mā-lā-yuṭāk olup lā-kin āyīne-i ḥāṭır mükedderāt-ı rūzgār ile pūr-ğubār u jeng ve esb-i çā-lāk-ı ṭab' kuyūd-ı ğam u 'uḳūd-ı elem ile pā-beste vü leng olmağla ol fikr ü ḥayāl ve endīşe-i ḥām-ı muḥāl ... peyveste-i rişte-i 'avḳ u te'ḥīr olurdu ... tā ki bir şeb zāhid-i 'Abbāsī-ḳabā küşe-i şavma'a-i ufukda āşī-kār u peydā olup kübbe-i Nīlī-sirişt-i mīnā-fāmda ḳanādīl-i nücūm-ı dīde-küşā ve çerāğ-ı māhtāb şahn-ı sarāy-ı āsūmānda ziyā-güster ü rū-nümā olup sākinān-ı ğafleṭhāne-i 'ālem ser-i ferāğı bālīm-i rāḫata şaldı dil-i ğam-dīde daḫi bir küşeye çekilüp meyl-i efkār ... eyledi
[nazm]

fe'ilātūn mefā'ilūn fe'ilūn

Bir gice meş'al-i meh-i ğarrā / Virdi şahn-ı sipihre yine ziyā
Çıkmağā burc-ı āsūmāna ḳamer / Nerdübān oldı kehkeşān meger
Yağdı her küşede nücūm-ı çerāğ / oldı 'ālem nişin-i künc-i ferāğ
Ġam eyyāmıla bu ḳalb-i ḥazīn / Künc-i ḫayretde olmış-ıdı mekīn

...

Göricek ḫāl-i zārī pīr-i ḫıred / ḳıldı izḫār-ı re'fet-i bī-ḫadd
Didi terk it nedür bu ṭūl-ı emel / ḳıl revādur naşīḫatūmle 'amel
Lāyık olan budur ki ehl-i hüner / ḳoya sa'y eyleyüp cihānda eşer

...

Miḫnet ile geçürme eyyāmuñ / Bir eşer ḳo ki añıla aduñ
Pīr-i 'aḳla didüm o laḫza hemān / gerçi lāzım-ı iṭā'at fermān
Līk ğamdan ḫalāşa yoḳ çāre / İstiṭā'at olur mı güftāre

...

Nuṭq u güftāra ḳalmadı ḳudret / İde pīr-i ḫıred meger himmet
Olur iken bu ğüne arada ḳāl / Şāhid-i şubḫ ḳıldı arz-ı cemāl

... bu pend-i hidâyet-peyvend dil-i mürdeyi ihyâ idüp ... ol pîr-i feruḥ-fâl ve mürşid-i feyz-baḥş-ı ḥuceste-ḥiṣâlün maḳâl-i ilhâm-ı me'ali ... fehvâsı üzere muḥarrık-i silsile-i şürû' u cesâret ... ḥâme-i belâgat-perdâr va'd-ı sâlifü'z-zikri incâz eyleyüp ol şöhre-i âfâk ... olan cerîde-i pesendîde ve mişâl-i sevâd-ı dîde güher-i nâdîde ... teşmîr-i sâḳ-ı iḳdâm ve şarf-ı leyâlî vü eyyâm ile encâm bulup ve ruḥsâr-ı nev-'arûs-ı maḳâl ... bi'avnillâh ... çehre-nümâ-yı minâşşa-i ihtitâm oldu lâkin erbâb-ı belâgata cenî ve aşḥâb-ı feşâhate ḥafî degüldür ki her zer-i ḥâlîş-i mesbûk bir şehriyâr-ı nâmdârûn ism-i sâmisî ile meskûk olmaduḳça her gâh elde olmaz ve her ne deñlü keşîrû'l-i'tibâr olsa sikke-i kâmilü'l-'ayâr şerefin bulmaz 'ale'l-ḥuşûş şehriyârımız ḥalîfe-i devrân ... es-Sultân ibnû's-Sultân es-Sultân Aḥmed ḥân ... pes ol kitâb-ı müşğîn-niḳâb ... ol şehriyâr-ı muzafferü'l-a'lâm ... ḥazretlerinün meclis-i hümayûnlarına lâyıḳ-ı ihdâ olup nâm-ı şerîfi ile mu'anven ... idüp bâ'îş-i du'â ve sebeb-i medḥ ü şenâ olmak için serîr-i 'âlem-maşîrlerine ithâf olundu. (2b-6b)

Yukarıda hayli sanatlı bir üslupla meramını açıklamaya çalışan mütercim öncelikle kaynak metnin müellifini hatırlatıp eserin önemine değinir. Daha sonra Arapça yazıldığı için herkesin bu eserden faydalanamadığını bu sebepten eseri Türkçeye tercüme etmeyi düşündüğünü; ancak dünya işlerinin bu düşüncesini gerçeğe dönüştürmede kendisine mâni olduğunu söyler. Nihayet bir gün rüyasında bilge bir kişinin kendisine “Ardından senin adını bâki kılacak bir eser bırak” mealinde verdiği nasihatleri dinleyerek *İhyâ'yı* tercüme etmeye başlayıp bu tercümeyle Sultan I. Ahmed'e (1590-1617) ithaf ettiğini açıklar.

Tercümesinin sebebini bu şekilde açıklayan Bostânzâde Mehmed Efendi eserin muhtevası ve ona verdiği ismi de şu şekilde açıklar:

... 'ulemâ-yı 'izâm ve meşâyiḥ-i fiḥâm ... ḥazerâtınuñ 'ulûm-ı dîn ve ma'ârif-i yaḳînde tenḳîḥ u tedḳîk u taşḫîḥ ile mecma'-ı 'aliyye olan âḳvâlini bu kitâb-ı müşğîn-niḳâbda aḥsen-i ḥâl üzere taḥrîr idüp ... zâhîren ve bâḫnen 'ulûm-ı nâfi'âyı muḥtevî ve izdiyâd-ı derecât-ı dünyeviye vü uhreviyye olacak ma'ârif-i bâḫniyye vü zâhiriyyeyi müştemil ü munḫavî olup *Yenâbi'u'l-Yaḳîn fi İhyâ'i'l-'Ulûmi'd-Dîn* diyü tesmiye olunup otuz üç kitâb ve bir ḥatime-i müşğîn-niḳâb üzere taḳşîm olunmuşdur. (7b)

Bahsi geçen bu otuz üç bâbın içeriği şu şekildedir:

Kitâb	Birinci Rub'
1	'İlm ü 'ibâdetüñ efđaliyyet ü şerefindedür
2	Kavâ'id-i 'akâyidedür
3	Esrâr-ı tahâret ü şalât ü zekât ü şiyâm ü hacdadur
4	Âdâb-ı tilâvetdür
5	Ezkâr u vird ü da'vâdadur
6	Tertîb-i evrâd ve teybîn-i evkât beyânındadır
Kitâb	İkinci Rub'
1	Âdâb-ı ekldedür
2	Nikâhdadır
3	Âdâb-ı kesbdedür
4	Helâl ü harâmdadır
5	Âdâb-ı şöhbet ü mu'âşeretdedür
6	'Uzlet beyânındadır
7	Âdâb-ı seferdedür
8	Semâ' u vecddedür
9	Emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i 'ani'l-münkerdedür
10	Âdâb-ı ma'îşet ve ahlâk-ı nübüvveddedür
Kitâb	Üçüncü Rub'
1	Şerh-i 'acâyib-i kalbdedür
2	Riyâzet-i nefsdedür
3	Âfet-i ekl ü cimâ' ve âfet-i lisândadır
4	Âfet-i gâzab u hıkd u haseddedür
5	Zemm-i dünyâ bâbında ve buhl ü câh u riyâdadur
6	Zemm ü kibrde ve 'ucb ü gurûrdadır
Kitâb	Dördüncü Rub'
1	Tevbe beyânındadır
2	Şabr u şükr beyânındadır

3	Hıavf u recā beyânında
4	Zühd ü fakrdadur
5	Tevhîd ü tevekküldedir
6	Muhabbet ü şevk ü üns ü rızā beyânındadır
7	Niyyet ü ihlās u şıdk beyânındadır
8	Murākabe vü muhāsebe beyânındadır
9	Tefekkür beyânındadır
10	Zıkr-i ba'ş ü teşevvür beyânındadır
Hâtime	Mā-sadak-ı hitāmuhü misk oluğ efdaliyyet-i hayrū'l-enām ... beyânındadır

Yukarıda da ifade edildiği üzere kaynak metin, her biri “kitâb” adı verilen 10 alt bölümden oluşan 4 “rub” üzere tertip edilmiştir. Bu bölüm başlıklarından hareketle tercümenin şümülüne bakıldığında, kaynak metnin birinci ana bölümünde yer alan ve İslâm’ın şartlarını oluşturan 5 kitâbın (*taharet, namaz, zekat, oruç ve hac*) bir bölümde toplandığı, hâl böyle olunca kaynak metinde 10 kitâbtan oluşan birinci rub’un tercümede 6 kitâbdan oluştuğu görülmektedir. İkinci rub’ kaynak metinde olduğu gibi 10 alt bölüme ayrılırken üçüncü rub’da ise yine birkaç kitâb bir arada ele alınıp 6 alt bölüme indirilmiştir. Dördüncü rub ise yine kaynak metinde olduğu düzen üzere 10 alt bölümde ele alınmıştır.

Yukarıda verilen tabloda, her ne kadar ana başlıkları itibarıyla kaynak metnin tümünün tercüme edildiği anlaşılabilir ise de elimizdeki nüsha ikinci rub’un “âdâb-ı sohbet ve muâşerettedir” başlıklı kitâbının bitiminde bir manzume ile sona ermektedir. Bu durumda, mütercimnin tercümesini tamamlayamadığı ihtimali akla gelse de tercümenin diğer bölümlerini kapsayan iki veya üçüncü ciltlerinin olabileceği ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir; ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde tercümenin başka nüshalarına ulaşamadığımızdır.

Eldeki tercüme metni karşılaştırıldığında, mütercimnin kısaltmalara gittiği görülmektedir ki, tamamı karşılaştırmalı olarak incelendiğinde bu daha net bir şekilde görülebilecektir. Bostânzâde Mehmed Efendi, tercümesinin girişinde tercih ettiği yoğun sanatlı üslubu, tercüme metninde biraz daha yumuşatarak devam ettir-

mektedir. Bu üslubun bir parçası olarak o kadar çok manzumeye yer vermiştir ki bu manzumelerden hareketle onun şairlik yönünü incelemek mümkündür.

1.2.3. Ağazâde el-Mardinî, Seyyid Yûsuf Sıdkî b. Seyyid Ömer Şevkî (ö. 1879'dan sonra), *Tercüme-i İhyâu Ulûmi'd-Dîn*

*İhyâ'*nın günümüze ulaşmış tam tercümesi XIX. yüzyılın son çeğreğinde yapılmıştır. Ülken'in de hakkında bilgi verdiği¹⁷ bu tercümenin nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde 9 cilt hâlinde (5851-59) bulunmaktadır.¹⁸ Ağazâde diye tanınan Mardinli Yusuf Sıdkî tarafından 1297/1879 yılında tamamlanan bu tercümenin başında; devrin şeyhülislami, Seyyid Fasîh Efendi, Yemenli âlimlerden Ahmed b. Hasan el-Mücâhid, yedinci kolordu beşinci alay müftüsü İbrâhîm Hakkı Dimaşkî gibi devrin ileri gelen zatları tarafından yazılan takrîzler ile bir fihrist bulunmaktadır. Bu bölümlerden sonra başlayan tercümede, mütercim öncelikle kısa bir hamdele ve salvele bölümüne yer verir ardından kendisini "esbak Mardin müftüsü Seyyid Yusuf Sıdkî b. Seyyid Ömer Şevkî b. Seyyid Âbid el-Hüseynî neseben ve'l-Hanefî mezheben" şeklindeki bir cümle ile takdim edip tercümesinin sebebini açıklamaya koyulur. Buna göre bir şekilde bulunduğu görevden uzaklaştırılan mütercim, çoluk çocuğunun geçimini temin etmek amacıyla hiç arzu etmese de terk-i vatan ederek "Dârüssa'âde"ye gelir. Burada her ne kadar "meşâyih-i izâm-ı İslâmiyye" tarafından taltif edilse de derdinin çaresine bir derman bulamaz ve on senelik ömrünü zayi eder. Ancak yine de gurbet hayatına devam etmeye karar veren mütercim, "neşr ve irşâd makâmında kâim olmak üzere" münasip bir kitabı şerh ve tercüme etmeye niyet eder. Bu meyânda Gazzâlî'nin *İhyâ'*sını tercüme etmeye koyulur:

... 'umûmu'l-muvahhidîn olan *İhyâ'u 'Ulûm'id-dîn* kitabı memâlik-i 'Arabîyyede fazl u menâfî'i meşhûr olup fi'l-haқиka bir mürşid-i kâmil maқâmında kâ'im bir eser-i maқmûd görindiginden ve Türkî lisân ile şerh ü tercüme olunur ise ebnâ'-ı diyâr-ı Rûma nef'i ihâta vü şümûl ideceginden ve bu yolda mihmânı vü müsâfirî bulunduğum diyâra dağı bir

17 Ülken, a.g.m., s. 66-67.

18 Bahsi geçen kütüphane kapalı olduğu için bu tercümeyi inceleme fırsatı bulamamıştık; ancak Semih Atış tercümenin giriş bölümünü de hâvi bazı kısımlarını tedarik etme noktasında bize yardımcı olmuş ve yapılan tanıtma da bu bölümlerden hareketle yapılabilmıştır. Bu haseple Semih Atış Bey'e teşekkürü bir borç bilirim.

hüsn-i hidmet olması vechen mâ-mütebâdir-i hâtır olmağla bu yüzden dâ'imî olarak bir ecr ü şevâb ve hayr-ı du'âyı iktisâb itmek kaçında ... kitab-ı müste'tâb-ı hikmet-nişâb-ı mezkûruñ ... lisân-ı 'azbü'l-beyân 'Osmânî ile tercüme ve şerhine şürü' u mübâşeret kılındı."

Tercümesinin sebebini bu şekilde açıklayan mütercim, tercümeden hâsıl olacak faydanın herkese ulaştırılmasının ancak tercümenin tab ve neşriyle mümkün olabileceğini, bunun da ancak devrin padişahı II. Abdülhamid sayesinde gerçekleşeceğini ifade ederek bahsi geçen padişahın övgüsüne geçer.¹⁹ Daha sonra tercümesi hakkında bilgi veren Yusuf Sıdkî Efendi, 9 cilt hâlinde hazırladığı tercümesini kaynak metnin ismine uygun olması için *Müyessirü Umûmi'l-Muvahhidîn ilâ İhyâi Ulûmi'd-Dîn* diye isimlendirdiğini belirtir. Kaynak metnin yazarı olan Gazzâlî'nin Şâfiî olduğunu ve eserini de bu mezhebin esaslarına göre yazdığını söyleyen mütercim avamın tercüme okurken kendi mezhebini şaşırması için Hanefî mezhebine göre ihtilafı görülen her hükmün Şâfiî mezhebine göre olduğunu işaret edip, hükmün Hanefî mezhebindeki keyfiyetini de açıkladığını söyler. Tercümesi hakkındaki bu hatırlatma ile sebeb-i tercüme bölümüne son veren Yusuf Sıdkî Efendi daha sonra kaynak metnin yazarı Gazzâlî'nin terceme-i hâlini anlatıp tercümesine başlar.

19 On iki senelik bir çalışmanın mahsulü olan bu tercüme, ciddi girişimlere rağmen maalesef basılamamıştır. Tamamladığı birinci cildi bastırmak için 6 Temmuz 1875'de geçici ruhsatname alan (MF.MKT. 29/144) Yusuf Mardinî'ye, tercümedeki "himmet ve gayreti cihetiyle" 25 Ağustos 1879'da dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı ihsan edilmiş (İ.DH. 790/64183); Abdülhamid basım için hazırlıklar yapılmasını, masrafların ise Ceyb-i Humayun'undan karşılanmasını (16 Aralık 1879, Y.EE. 72/9) emretmiştir. Hazırlıklar bir ay içinde belli bir aşamaya gelmiştir. Maarif Nazırı Münif Paşa'nın Mabeyn'e gönderdiği 16 Ocak 1880 tarihli yazıda kitabın Matbaa-i Amire'ye gönderildiği, birkaç prova sayfasının basıldığı, kâğıt ve basım masraflarının çıkarıldığı ve kitabın 6 cilt ve 800'er sayfa olarak basılacağı belirtilir. (İlk üç sayfanın provası için bkz. Y.MTV. 3/10.1250. Kâğıt ve basım masrafı tahminen 212.750 kuruştur. 64.000 kuruş olan kâğıt pahası peşinen, geri kalanı 12 taksitte ödendiği takdirde kitabın bir sene zarfında basılabileceği Matbaa-i Amire'den bildirilmiştir). Bundan sonra basıma dair bir emre rastlanmaması malî imkansızlıkları akla getirir. Bununla beraber İsmet Sungurbey'in Ebül'ula Mardinî'den aktardığına göre babası, Ebülhüda'nın verdiği bir jurnal üzerine bu eserden ötürü Bitlis'e sürülmüştür. Ne var ki Yıldız'ın kitaba olan yakın ilgisi, ön-hazırlıkların Mardinî'nin Bitlis naibliğine atanmasından üç dört yıl önce tamamlanması, Ebül'ula'nın meselenin canlı şahidi olmaması, daha önemlisi ikinci ravi halkasındaki Sungurbey'in konuyu algılama şekli rivayeti şüpheli hale getirmektedir. Bu konuda tatmin edici bir sonuca ulaşmak için yeni bilgi ve belgelere ihtiyaç vardır. (Bu dipnottaki bilgileri Ali Adem Yörük vermiştir. Kendisine teşekkür ederiz).

Mütercim tercümesini yaparken önce cümle veya paragraf şeklinde birimlere ayırarak kaynak metne yer vermiş daha sonra da bu cümle veya paragrafların tercümesini yapmış; böylece okuyucuya hem kaynak metni hem de tercümesini bir arada görme fırsatı sunmuştur.

1.2.4. Tekâ'üdzâde İsmâîl Hakkı (ö. 1887'den sonra),

Tercüme-i Münakkaha

İhyâ''nın XIX. yüzyılda yapılmış ve yazma halinde bulunup kaynaklarda bahsi geçmeyen bir diğer tercümesi de Tekâ'üdzâde İsmâîl Hakkı²⁰ adlı biri tarafından yapılmıştır. Tek nüshası Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 7025 numarada bulunan bu tercüme, müterciminin de ifade ettiği üzere *İhyâ'*'nın sadece "Rub'u'l-Âdât" başlıklı ikinci ana bölümünün tercümesinden oluşmaktadır. 213 yapraktan oluşan tercüme, "Mukaddime-i Mütercim" başlıklı bir girişle başlar. Yarım sayfalık bu mukaddime mütercim, Gazzâlî'nin Şark ve Garp'ta meşhur olan eseri *İhyâ'*'yı gücü yettiği kadar tercüme edeceğini söyledikten sonra ismini "Tekâ'üdzâde İsmâîl Hakkı" olarak kaydeder.

Bu mukaddime bölümünden sonra "Münakkah Tercüme; *Kitâb-ı İhyâu Ulûmî'd-Dîn'*den Rub'-ı Âdâtın Kitâb-ı Evveli Âdâb-ı Eklüdür" başlığından sonra bahsi geçen bölümün tercümesine başlanmaktadır. Tercümenin sonunda, "hâtıme-i mütercim" başlıklı bir bölüm vardır. Yaklaşık iki sayfadan oluşan bu bölümde, öncelikle ibaresini daha kolay gördüğü için (*biz cild-i sâninin ibâresini eshel görüp*) *İhyâ'*'nın ikinci cildini tercüme ettiğini ifade eden mütercim, Rûmî 1302 senesinin 17. Kânûn-ı Evvel'ine (29 Aralık 1886) denk gelen Çarşamba günü tercümesine başladığını ve Nisan'ın 21. günü (3 Mayıs 1887) tamamladığını belirtmektedir. Bundan sonra kısa bir otobiyografisine²¹ yer veren mütercim bu bölümün

20 Başvurulan biyografik kaynaklarda bu zat hakkında bilgi bulunamamıştır; ancak aşağıda değinilecek olan otobiyografisinden hareketle 1887 yılında tercümesini gerçekleştirdiği sırada 23-24 yaşlarında olduğu, 13-14 yaşlarında iken babasını kaybettiği, babasından miras olarak kendisine bir şey kalmadığı için birkaç sene çorba satmak ve hizmetçilerin fazlalıklarını satarak hayatını temin ettiği anlaşılmaktadır. İsmail Hakkı, daha sonra, biriktirdiği parayla bir attâr dükkânı açmış ve kardeşiyle birlikte birkaç hocadan Arapça dersi almıştır.

21 Mütercimin kimliğini ortaya koyması bakımından bu otobiyografi bölümünü aynen alıntılıyoruz:

"Bu kemter-i ahkar bundan 23-24 sene akdem âsitânedede Sultan Ahmed kurbında Firûz Ağa mahallesinde Toprak sokakda kâ'in pederinin hâne- ➤

sonuna tercümenin tamamlanış tarihini hicrî (10 Şabân 1304) ve rûmî takvimle (21 Nisan 1303/3-4 Mayıs 1887) vererek tercümesi-ne son verir.

Tekâ'üdzâde, tercüme ettiği ana bölümdeki her bir alt bölümün (kitâb) sonunda, bahsi geçen bölümleri hangi tarihte tercüme ettiğini ve hangi tarihte müsveddeden tebyiz ettiğini açıklamaktadır. Kitâbların başladığı yapraklar ile bunların hangi tarihte tamamlandığını gösteren tablo şu şekildedir:

Kitâb	Konu Başlığı	Yaprak	Tercüme / Tebyiz Tarihi
1	Kitâb-ı Âdâb-ı ekl	2b	Tercüme: 8 R.âhir Pazartesi 1304/ 4 Ocak 1887 Tebyiz: 1 C.âhir Perşembe 1304/25 Şubat 1887

sinde dünyâya gelmiştir. Peder hattât olduğu hâlde yine bir kitâb zahrına veyahut diğer bir yere târîh-i velâdetime dâir bir işâret vaz etmemiş idi; hayâtında süâl ettim bilmiyordu. İsmimin İsmâil Hakkı vaz edilmesinden tevellüdümü mâh-ı Zilhiccede zann edip süâlimde evet cevâbını aldım. Pederimin altıncı veledi üçüncü oğluyum. Sinnimin yedi-sekize bâliğ olduğu zamânda pederim Ayasofya Mektebi'nde halife vekîli olduğundan yanında mektebe giderdim. Bed-i cem'iyet-i fülân olmaksızın pederimden okuyup bir hatm-i şerîf eder etmez hıfza başladım 12 yaşında iken [12]92 senesi Receb-i şerîf regâ'ibinde Sultân Ahmed Câmî-i şerîfinde hıfz-ı cem'iyetim oldu. [12]95 senesi Cemâziye'l-âhirin 22. Pazar gecesi kable'l-gurûb pederimin rûh-ı pür-fütûhı evc-i illiyyîne pervâz eyledi. 13-14 yaşında iken garîb ve yetim kaldım. Pederimden iki çift fuğüle ile yüz kuruş müezzinlik maâşî kalmış ise de bunları vâlîde ve hem-şirelere bakmak için tabî'î birâder alıyordu. Kendi çorbamızı günde 30-40 paraya satmak ve hademelerin fudûlelerini birkaç para kârla satmakla 3-4 sene te'ayyüş edip 20 lira kadar bir meblağ cem etmiş idim. Meblağ-ı mezkûr bir attâr dükkânî küşâd edip el-yevm anımla meşgûl bulunuyorum.

Arabî tahsiline gelince, pederimin hayâtında [12]94'te Ayasofya Câmî'inde Kasîr Mustafâ Efendi'den sarf'a başlamış idim birâder makeddemâ okumuş ise de yine dönüp bize şerîk oldu idi. Mu'allim Efendi ders gününde hülleyle gidip üstüne gelmediğinden *Avâmil*'i koltuktan okuyup Küçük Veyl demekle ma'lûm hocanın *İzhâr*'dan dersine oturdum *İzhâr* bitti *Câmî*'nin tamam olacağı bir zamânda birâderin yeniden Hâfız Hasan Efendiye *İzhâr*'ın başından derse edeceğini kendinden haber alarak 'Şimdi bulduk mu'allimi' diye sevinçle Hasan Efendiye devâma başladım. Bu sene hamd olsun *Câmî* ve *Muğni't-tullâb* tamâm oldu. Rabbim ulûm-ı âliyye tahsilile a'mâl-ı sâlihada bulunmak naîb eylesin." (211b-212b)

2	Kitāb-ı Ādāb-ı nikāḥ	16b	Tercüme: 21 R. âhir 1304/17 Ocak 1887 Tebyüz: 4 C. âhir 1304/ 28 Şubat 1887
3	Ādāb-ı kesbededür Ḥelāl ü	37b	Tercüme: 29 C. evvel 1304 /23 Şubat 1887 Tebyüz: 11 C. âhir 1304/ 7 Mart 1887
4	ḥarāmdadur		
5	Ādāb-ı şoḥbet ü mu'āşeretdedür	72b	26 C. âhir 1304/ 22 Mart 1887
6	'Uzlet beyānındadur	109b	17 Mart 1303/ 29 Mart 1887 4 Recep Salı 1304 /29 Mart 1887
7	Ādāb-ı seferdedür	132b	7 Receb 1304/1 Nisan 1887
8	Semā' u vecdedür	140b	4 Nisan 1303 / 17 Nisan 1887 23 Receb 1304/ 17 Nisan 1887
9	Emr-i bi'l-ma'rūf nehy-i 'ani'l- münkerdedür	168b	4 Şa'bân 1304/ 27 Nisan 1887 16 Nisan 1303/ 27 Nisan 1887
10	Ādāb-ı ma'īşet ve aḥlāk-ı nübüvvededür	198b	21 Nisan 1303 /4 Mayıs 1887 10 Şa'bân 1304/ 4 Mayıs 1887

Tabloda verilen tarihler izlendiğinde, tercümenin 5 aylık bir dönemde tamamlanıp temize çekildiği anlaşılmaktadır. Yapılan kısmî incelemeye dayanarak tercümenin dil ve üslup bakımından, günümüz Türkçesine yakın bir söz varlığı, sade ve anlaşılır bir üslup taşıdığını söylemek mümkündür.

Bu tercümeleler dışında; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 7209 numarada bulunan bir mecmuanın 18a-20b sayfaları arasında, ikinci rub'un sekizinci kitâbında yer alan semâ hakkındaki kısa bir bölüm, önce kaynak metni verilmek suretiyle tercüme edilmiştir. Yine Süleymaniye Ktp. Osman Huldî 49 numarada bulunan bir

mecmuada da *İhyâ'*dan küçük bir bölümün tercüme edildiği görülmektedir. Bahsi geçen mecmuanın 42b-52b yaprakları arasında yer alan bu tercüme, çizgili bir defterde yazılmış olup *İhyâ'*nın dördüncü rub'undaki beşinci kitâbın konularından “tevekkül”ün bir parçası çevrilmiştir.

Süleymân Tevfik el-Hüseynî'nin Şabân 1326/1908'da İstanbul'da bastırıldığı tercüme de *İhyâ'*nın Osmanlı döneminde yapılan tercümelelerindenidir. Bu tercümede *İhyâ'*nın birinci rub'undaki ilk kitâb yani “Kitâb-ı İlm” bölümü tercüme edilmiştir.

1.3. *el-Maksadu'l-Esnâ fî (Şerhi) Esmâ'illâhi'l-Hüsnâ*

Osmanlı döneminde esmâ'ü'l-hüsnâ etrafında gelişen zengin bir literatür bulunmasına karşın Gazzâlî'nin “esmâ-yı hüsnâ”yı açıkladığı bu eseri²² tam olarak Türkçeye tercüme edilmemiştir; ancak yapılan araştırmalar sırasında XVI. yüzyılda yaşadığı anlaşılan Kudsi mahlaslı bir şairin bu eserden kısa bir bölümü tercüme ettiği anlaşılmaktadır. Nüshası Millet Ktp. AE Arabi 4318 numarada bulunan bu kısa tercüme içinde bulunduğu mecmuanın 86b-92a yaprakları arasında yer almaktadır. Eser mensur bir hamdele ve salvele ile başlar; ardından manzum olarak Hz. Peygamber ve ashâbı methedilir. Daha sonra “Tâ kula 'atâ ide Kudsî / Kıla sultâna anda hayr-ı du'â” (87b) beytiyle mahlasına da yer veren Kudsi sözü esmâ-ı hüsnâyâ getirir ve birçok âlimin bu konuda eser yazdığını ifade eder; ancak bunlardan Gazzâlî'ye ayrı bir önem veren şâir onun *Maksadu'l-Esnâ*'sından bahseder. Gazzâlî'nin eserini “mu-kaddemât”, “mağşad-ı akşâ” ve “tekmile” başlıklı üç fen üzerine bina ettiğini, bu fenlerden birincisinin dördüncü faslında “abd-i mukbil”den bahsedip “tahalluk” teriminin ne olduğunu Arapça açıkladığını, kendisinin de elinden geldiğince bu bölümü Türkçeye çevirdiğini ifade eder. Eserini “Sultân Süleymân b. Sultân Selim”e hediye olarak yazdığını söyleyen şair ardından Allah'ın 99 ismini zikredip konuyla ilgili bir hikâyeye yer verir. Kudsi eserini padişaha dua ile tamamlar.

1.4. *Kîmyâ-yı Sa'âdet (KS)*

Kîmyâ-yı Sa'âdet, Gazzâlî'nin eserleri hakkında bilgi veren kaynakların da ifade ettiği üzere, *İhyâ'*nın Farsça çevirisi veya adap-

22 Karlığa, “Gazzâlî: Eserleri”, s. 523.

tasyonudur. Nitekim her iki eserin muhtevası karşılaştırıldığında bunu görmek mümkündür. Gazzâlî *İhyâ'*daki planı aynıyla muhafaza ederek sadece başlıkları değiştirmiştir.²³ KS her biri on asıldan oluşan dört rükünden meydana gelmektedir. Bununla birlikte *Kîmyâ-yı sa'âdet*'in girişinde; bahsi geçen rükünlerden evvel, *İhyâ'*da yer almayan “Ünvân-ı Müsülmânî” başlıklı ve “ünvân” adı verilen dört bölümden oluşan uzunca bir bölüm daha vardır ki bu bölümlerde sırasıyla marifet-i nefis, marifetullah, marifet-i dünya ve marifet-i âhiret ana başlıkları yer almaktadır.

Eserin Gazzâlî'ye aidiyeti noktasında şüphe bulunmamaktadır; zira Gazzâlî *el-Munkız* ve *el-Mustasfâ'*da bu eserin adını kaydettiği gibi *İhyâ'*dan hiç söz etmeyen– İbn Rüşd, KS'den bahsetmekte ve burada tasavvufî bilginin geçerliliği üzerinde durulduğunu bildirmektedir. Eserin Farsça aslı ilk defa Kalküta'da tarihsiz olarak basılmış, daha sonra bu baskı birçok defa tekrarlanmıştır. Kitabın aynı adı taşıyan Arapça bir özetinin Zebîdî'nin zamanından beri ellerde dolaştığı aynı yazarın ifadesinden anlaşılmaktadır. H. A. Homers, Vanlı Mustafa Efendi tarafından yapılan Türkçe çeviriyi esas alarak eseri *Alchemy of Happiness* adıyla İngilizce'ye tercüme etmiştir.²⁴

KS'nin XIX. yüzyıla kadarki süreçte Batı Türkçesine üç defa tam olarak, iki defa da kısmen tercüme edildiği ve bu tercümeleşmelerin günümüze ulaştığı tespit edilebilmiştir. Kaynak metnin hacimli olmasından dolayı bu tercümeleşmelerin bazı nüshaları tam; bazıları ise ciltlere bölünmüştür. Bu durum üç ayrı tam tercümenin nüshalarının birbirine karışmasına sebep olmuştur.

1.4.1. Tam Tercümeleşmeler

1.4.1.1. (Mütercimi belirsiz –Candarogulları beyliği döneminde–), *Tercüme-i Kîmyâ-yı Sa'âdet*

KS'nin tevsik edilebilen en eski tercümesi, XV. yüzyılda yapılmıştır ve mütercimi bilinmemektedir. Altı nüshasına ulaşabildiğimiz bu tercüme, “Muhtâr-ı aḥbâr ve mûşir-i âşâr ol aḥadüñ ḥamdîdür ki vaḥdetî vü 'izzetî sulṭânî...”(Halet Efendi 190, 1b) cümlesiyle başlar. Kısa bir hamdele ve salve bölümünden sonra, ismini zikretmekten kaçınan mütercim, tercümenin yazılış hikâyesini şu şekilde anlatır:

²³ Karlığa, “Gazzâlî: Eserleri”, s. 523.

²⁴ Karlığa, “Gazzâlî: Eserleri”, s. 523.

âşâr-ı 'ulvîden ve ittişâlât-ı evzâ'-ı felekîden muḳaddirü'l-kulüb ve'l-ef'âl ve muḳallibü'l-kulüb ve'l-aḫvâl taḳdîriyle bir eşer vaz'ı vâқи' oldı ki bu za'if-i nahîfe mücib-i ḥidmet-i melikü'l-mülûki'l-ümerâ'i'l-'izâm ... es-Sultân İsmâ'il b. İbrâhîm b. İsfendiyâr b. Bâyezîd 'âdil hân ... oldı ... bu dâ'î-i za'ife ve kemîne-i nahîfe işâret ile oldı ki İmâmü'l-e'imme ... İmâm Muḫammed b. Muḫammed b. Muḫammed Ğazzâlînün ... ki-tâb-ı *Kîmyâ-yı Sa'âdet*'ini ki câmi'-i ḥikem ü kemâlât ve ḥâvî-i ḥulâşa-i makâlâtdur belki ṭullâb-ı iksîr-i sa'âdet için 'ayn-ı kîmyâ-yı sa'âdetdür Fârisî dilinden Türkî diline tercüme idem ve çünki bu işâret vâcibü'l-ımtişâl idi lâ-cerem ... ol emre i'timâd idüp kitâb-ı mezkûrı tercüme itdüm bu vech ile ki mücmelâtını tafşîl idem ve mübhemâtını tavzîḥ idem 'ibârât-ı râyika ve taḳrîrât-ı şâyika ile bunuñ birle kim Fârisî dilinde ḳalilü'l-metâ' ve ḳaşîrû'l-bâ' lâkin ḳalilü'l-müddetde 'inâyet-i Celîl ile bir kitâb oldı ki ... el-ḥâşîl bir kimesne ki ḥalkdan münḳaṭi' olsa ve teveccüh-i küllî ḥâḥka kılsa bu kitâb aña mürşiddür ki hiç kimseden isti'ânet itmesün maṭlûba irişdürür ... (Halet Efendi 190, 2a-3a)

Yukarıya kısalatarak aldığımız sebep-i telif bölümünde mütercim, İmâm Gazzâlî'nin *KS*'sini Sultân İsmâil b. İbrâhîm b. İsfendiyâr b. Bâyezîd Âdil Hân'ın (ö. 1479) işareti ve emriyle Türkçeye tercüme ettiğini ifade etmektedir.²⁵ İsmi zikredilen padişah, Türk kültür ve edebiyatına önemli katkıları bulunan ve Osmanlılarla eş zamanlarda varlığını sürdüren Candaroğulları Beyliği'nin son dönem beylerindedir.²⁶ Genel olarak beylikler, özel olarak da Candaroğullarıyla ilgili yapılan çalışmalarda varlığından bahsedilmeyen bu tercümenin mütercimi, ismini zikretmekten özellikle kaçınmaktadır. Sebeb-i telif bölümünde, birkaç kerre bu "zaif-i nahîf" ifadelerine yer verip padişahı nazmen övdüğü bir şiir yazmasına karşın ne ismini ne de mahlasını zikretmektedir.

Mütercimi belirsiz bu tercümenin beş nüshasında *KS*'nin ikinci rüknünün sonuna kadarki bölümünün tercüme edildiği görülmektedir. Bir nüshasında ise sadece III. rüknün sonuna kadarki bölüm tercüme edilmiştir. Bu durum, müterciminin *KS*'nin tamamını tercüme etmiş olabileceğini göstermektedir; yaptığımız nüsha ince-

25 Tercümenin ulaşılabilen tüm nüshalarında ithaf edilen padişahın ismi Sultân İsmâil b. İbrâhîm b. İsfendiyâr b. Bâyezîd Âdil Hân olarak yer almaktaysa da İbrahim Efendi 511 numaradaki nüshasında bu isim Sultân Kâsım b. İsfendiyâr olarak geçmektedir. Bir istinsah hatası olma ihtimali zayıf olan bu kayıt; mütercimnin tercümesini iki ayrı padişaha sunduğunun güçlü bir işareti olsa gerektir.

26 Yaşar Yücel, "Candaroğulları", *DİA*, c. VII (İstanbul 1993), s. 149.

lemeleri de bu ihtimali teyit etmektedir: Tercümenin Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi 511 numaralı nüshasının sonunda yer alan “rükn-i şālîs kitāb-ı mu‘āmelātdan tamām oldı bundan şofıra rükn-i şālîs geliser erkān-ı mu‘āmelāt ʔarîḳ-i dīnden cümle kitāb-ı Kīm-yā-yı Sa‘ādetden ‘uḳubāt-ı ʔarîḳ-i dīn beyānında ki aña mühlikāt dirler...” (214b) şeklindeki bir kayıt tercümenin diğerk bölümlerinin de olabileceğinin güçlü bir işareti gibi görünmektedir. Süleymaniye Ktp. Ayasofya 2026 numarada bulunan ve sadece *KS*’nin üçüncü rüknünün tercümesi olan bir nüsha da bu tercümenin devamı olabilecek özellikler arz etmektedir. Öncelikle nüshanın başındaki “rükn-i şālîs erkān-ı mu‘āmelāt ʔarîḳinde cümle kitāb-ı Kīm-yā-yı Sa‘ādetden ki ‘uḳubāt-ı ʔarîḳ-i dīn bābındadır ve aña mühlikāt dirler...” (1b) şeklindeki kayıtla yukarıya aldığımız kayıttaki ifadeler neredeyse birebir örtüşmektedir. Bunun yanında bu nüshanın aşağıda tavsifi yapılacak Sehābî ve Vankulu tarafından yapılan tam tercümelerin bir parçası olmadığı da yapılan karşılaştırmalı okumalardan hareketle tespit edilmiştir. Ayrıca, nüshanın Cemāziyelevvel 935/Ocak-Şubat 1529 tarihinde istinsah edilmiş olması da nüshanın bu tarihten sonra kaleme alındığı bilinen diğerk iki tam tercümenin bir parçası olmadığını; dolayısıyla elimizdeki tercümenin bir parçası olduğunu da güçlendirmektedir. Nüshanın söz varlığı ve dil özelliği de bu durumu teyit etmektedir.

Elimizdeki tercümenin son bölümüne, yani IV. rüknün tercümesine ulaşılammıştır; ancak bahsi geçen III. rüküne ait tercümenin sonunda yer alan “tamām oldı rükn-i şālîs *Kīm-yā-yı Sa‘ādet*’den beyān-ı mühlikātda şimden girü rükn-i rābî‘a münciyyāt beyānına ibtidār iderüz ...” (276b) şeklindeki kayıt tercümenin son bölümünün de bulunduğunu ve elimizdeki tercümenin *KS*’nin tam bir tercümesi olduğu noktasında güçlü bir işarettir.

Tercümenin bölüm başları şu şekildedir:

āğāz-ı kitāb: iḫhār-ı ‘ünvān-ı Müsülmānidedür ve ol dört ‘ünvāndur evvel ma‘rifet-i nefsdedür bilgil ki ḫaḳ ta‘ālā ma‘rifetüñ kilidi kendü nef ma‘rifetidür ve bunıñ çün dinilmişdür ki men ‘arefe ve bundan ötürü ḫaḳ ta‘ālā ... (Halet Efendi 190, 5b)

rükn-i evvel: çünki müsülmānlıḳ ‘ünvānı ma‘rifetinden fāriğ olduñ ve kendü nefsüñi bildüñ ve ḫaḳ ta‘ālāyı bildüñ ve dünyā vü ahreti bildüñ pes müsülmānlıḳ mu‘āmelesinüñ erkān-ı ma‘rifetine meşğül olmak gerek zīrā ol cümleden ma‘lüm ki sa‘ādeti ḫaḳ ta‘ālānuñ ma‘rifetindedür ve ḫaḳ ta‘ālānuñ ‘ibādetinde ve ol ma‘rifetüñ aşlı bu dört ‘ünvān ma‘rifetiyle ḫaşıl oldı ve ‘ibādet daḫi bu dört rüknle ḫaşıl olur biri bu-

dur ki kendü zâhirüñi 'ibâdetle müzeyyen dutasın bu rükn-i 'ibâdetdür ... aşl-ı evvel peydâ-kerden-i i'tikâd-ı ehl-i sünnet aşl-ı şânî taleb-i 'ilme meşğûl olmağdur... aşl-ı evvel i'tikâd-ı ehl-i sünnet ve cemâ'at bilgil ki her kimse ki müslümân ola aña vâcib olan oldur ki lâ ilâhe illallâh ... kelimesin didi qalbile anuñ ma'nâsını bile ve i'tikâd ide eyle ki anuñ qalbinde hiç şekk ü şüpheye t̄arîk olmaya ve çünki i'tikâd ide ve qalbi muṭma'inn ola...(İbrahim Efendi 511, 50b-51a)

rükn-i şânî: mu'amelâtdur ve bu rükn daḡi on aşldur aşl-ı evvel âdâb-ı ta'âmdur aşl-ı şânî âdâb-ı nikâḡdur... aşl-ı evvel ta'âm yimenüñ ve ta'âm virmegüñ âdâbıdır bilgil ki 'ibâdetüñ yolu daḡi 'ibâdetdendür ve yol azıḡı daḡi cümle-i yoldandır pes nesne ki dîn yolunuñ aña ihtiyâcı var ol daḡi cümle-i dîndendür ve dîn yolunuñ ta'âm yimege ihtiyâcı vardır zîrâ cümle-i sâliklerüñ maqşûdı ḡaḡ ta'âlânuñ dîzârıdır ve anuñ toḡmı 'ilm ü 'ameldür ... (Halet Efendi 190, 110a)

rükn-i şâliḡ: rükn-i şâliḡ erkân-ı mu'amelât t̄arîḡinde cümle kitâb-ı Kîmyâ-yı Sa'âdetden ki 'uqûbât-ı t̄arîḡ-i dîn bâbındadır ve aña mühlikât dirler ol nedür ve nicedür ve anuñ 'ilâcı ne vech üzerinedür ve bu rükn daḡi on aşl üzerine mebnîdür bu uşûl içinde mufaşşaldur ... aşl-ı evvel riyâzet-i nefsuñ ve yavuz ḡulkuñ şerḡini ve 'ilâcını ve eyü ḡulḡı taḡşil itmek beyân ider... (Ayasofya 2026, 1b)

Nüshalar

(1) Süleymaniye Ktp. Süleymaniye 698, 144 yk., 17 st., ist. tarihi 893/1487-88, müst. Ahmed b. Hasan (baş taraftan yaklaşık 2 yapraklık bir eksiklik vardır. Nüshada I. rüknün sonuna kadarki bölüm vardır) (2) Ayasofya 2026, 276 yk., 13 st., ist. tarihi Cemâziyelevvel 935/Ocak-Şubat 1529, (III. rüknün tercümesi olan bu nüshanın baş tarafından -1b'den sonra- birkaç yapraklık kopma mevcuttur). (3) İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 6320, ist. tarihi 969/1561, müst. Ali Kâtib (4) Sermet Çifter Ktp. 834, 88 yk., 15 st., ist. tarihi 982/1574 (muhtemelen ilk rüknün sonuna kadarki bölüm) (5) Süleymaniye Ktp. Halet Efendi 190, 293 yk., 19 st. (II. rüknün sonuna kadarki bölümün tercümesini kapsayan bu nüshanın sonunda yer alan istinsah kaydı kısmen silindiḡi için tam olarak okunamamaktadır; ancak "tis'a mi'e" ifadesi okunabildiḡi için yazmanın X/XVI. yüzyılda yazıldıḡı anlaşılmaktadır) (6) Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi 511, 216 yk., 19 st., tarihsiz, (Kâsım b. İsfendiyar Bey'e sunulan nüsha), (II. rüknün sonuna kadarki bölüm).

1.4.1.2. Sehâbî, Hüsâmeddîn b. Hüseyin (ö. 1564), *Tedbîr-i İksîr*

KS'nin Osmanlı döneminde yapılan tam tercümelerinden biri de XVI. yüzyıl şairi Sehâbî'ye²⁷ aittir. Yazma eser kütüphanelerinde 10'u aşkın nüshası bulunan bu tercüme, *KS*'nin tamamının tercümesi olduğu için hayli hacimlidir. Bazı nüshaları birkaç ciltten oluşup, bu ciltler farklı kütüphanelerde yer aldığından tercümenin kime ait olduğu yer yer tespit edilememiştir.

Klasik biyografik kaynaklarda da bahsi geçen²⁸ Sehâbî'nin bu tercümesi, klasik Türk edebiyatındaki inşâ sanatının özelliklerini hâvî bir girişle başlar. Bu giriş, “hamd ü sipâs-ı bî-kiyâs ki kalem-i irâdet-i ezeli ve hâme-i meşîyyet-i lem-yezelî ...” cümlesiyle başladıktan sonra “sebeb-i telif-i kitab” başlıklı bizim için önemli bilgileri barındıran bölümle devam eder. Mütercim bu bölümde şu bilgilere yer verir:

... pes bu kitab-ı müsteţâbı sultânü'l-'arîfin ... İmâm Gazzâlî ... hazretlerinin *Kîmyâ-yı Sa'âdet* nâm kitabından tercüme itmekden maşşûd işbu iksîr-i hâkîkatü'n ahlâţ u eczâsın teshîlen li'n-nâzırîn li-sân-ı Türki'de teybîn itmekdür tâ ki bu cem' ü te'lîfe 'illet-i gâ'iyye meşâbesinde olan pâdişâh-ı İslâm ... Sulţân Süleymân Hân b. Sulţân Selîm Hân ki binâ-yı i'tikâdı pâk ü ma'mûr ve şer'-i şerîfe kemâl-i inkiyâdı nûrun 'alâ nûr ... [dur] ve bu kitab-ı mezbûr *Kîmyâ-yı Sa'âdet*'e tercüme vü tefsîr ve maşşûd olunan iksîr-i hâkîkatî beyân u takrîr olduğuna binâ'en *Tedbîr-i İksîr* diyü tesmiye olundu...

Bu alıntıda *KS*'nin tercümesine sebep olan sultanın ismini zikreden Sehâbî, yaptığı tercümeğe de “iksîr-i hâkîkatî beyân u takrîr” olduğu için *Tedbîr-i İksîr*²⁹ adını verdiğini ifade etmektedir. XVI.

27 Dîvânının dibacesinde bizzat kendisinin de ifade ettiği gibi asıl adı Hüsâmeddîn Hüseyin olan Sehâbî, XVI. yüzyılın Dîvân sahibi şairlerindedir. Aslen Hemedanlı ve Acem asıllı olduğu ifade edilen Sehâbî, 971/1564 yılında vefat etmiştir. Şairin elimizdeki tercümesi dışında, tek nüshası Nurosmaniye Ktp. 4183 numarada bulunan mükemmel ve müretteb bir Dîvân'ı bulunmaktadır. Sehâbî hakkında bkz. Cihan Okuyucu, “Sehâbî ve Dîvân'ı”, *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, sy. 6 (1995), s. 163, 198; Cemal Bayak, “Sehâbî”, *DİA*, c. XXXVI (İstanbul 2009), s. 309-310; Cemal Bayak, *Sehâbî Dîvân'ı ve Konu İndeksi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, 1998.

28 Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, c. I, s. 496-97; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezki-retü'ş-Şu'arâ*, c. I, s. 451; Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, s. 341; Gelibolulu Mustafâ Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, s. 226; *KZ*, c. II, s. 1533-34; *Süllem*, c. V, s. 13; *OM*, c. II, s. 227.

29 Sehâbî bahsi geçen bu girişte; hem kendi ismini hem de eserine verdiği ismi açıkça belirtmesine karşın, Ülken *KS*'nin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp.'de bulunan ve ismine *Tedbîr-i İksîr* verilen tercümesinin ••

yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan tezkireler, Sehâbî'nin tercümesini Sultan Süleyman'ın emri üzerine kaleme aldığını, tercümenin padişah tarafından beğenilmesi üzerine bu görevi karşılığında hayli ihsanlara nail olduğunu haber vermektedir.³⁰

Tercümenin tam olarak hangi tarihte yapıldığına dair elimizde kesin bilgi bulunmamaktadır; ancak Gelibolulu Mustafâ Âlî, Sehâbî'nin üstlendiği bu tercüme görevi için 970/1562-63 yılına kadar çalıştığını ifade ettiğine göre³¹ tercümenin bu tarihte tamamlanmış olması kuvvetli bir ihtimal olarak görünmektedir.

Tercümenin bölüm başları şu şekildedir:

İbtidâ'-ı kitâb: 'üvnân-ı Müsülmânî beyânındadır ma'lûm ola ki rûh-ı insânî çâr 'unşura muhtâc olduğu gibi hâkîkat-ı müsülmânî dağı dört erkâna muhtâcdur ki biri ma'rifet-i nefis biri ma'rifet-i Hüdâ ve biri ma'rifet-i dünyâ ve biri ma'rifet-i âhiretdür aña binâ'en beyân-ı müsülmânî bu dört 'üvnân üzere tertîb olundu 'üvnân-ı evvel âdem kendi hâkîkatin bilmek beyânındadır pes âgâh ol ki hâk sühbânehû ve ta'âlânuñ zât-ı şerîfini bilmenüñ kilidi âdem kendi nefisini bilmekdür... (Per-tevniyal 370, 14a),

rûkn-i evvel: faşl çünkü 'üvnân-ı müsülmânî ma'rifetinden fâriğ olduğ kendi nefsüne ve hüdâ-yı ta'âlâya ve dünyâyâ ve âhirete ma'rifet tahşîl itmekle ba'de zâlik lâzım u lâ-büdd olan budur ki erkân-ı mu'âmele-i müsülmânîye iştiğâl oluna... aşl-ı evvel mine'r-rükni'l-evvel: i'tikâd-ı ehl-i sünnet tahşîli beyânındadır ma'lûm ola ki her kimesne ki dâ'ire-i İslâma qadem başa anuñ zimmetine ibtidâ vâcib olan kelime-i(Per-tevniyal 370, 58b),

Kîmyâ-yı Sa'âdet kitâbından ikinci rûkn âdâb-ı mu'âmelât-ı dîni beyân ider: bu dağı rûkn-i evvel gibi on aşıl üzre tertîb olunmuşdur... aşl-ı evvel âdâb-ı ekl-i ta'âmı beyân ider ma'lûm ola ki şol nesne ki vesîle-i 'ibâdetdür 'ibâdetden 'add olunur ve tarîk-i 'ibâdetüñ hod ekl-i ta'âm vesilesi ve mevķufun 'aleyhisi olduğunda iştibâh yokdur... (Per-tevniyal 370, 129a)

Vankulu Mehmed Efendi tarafından yapıldığını ileri sürmektedir. Nüshasını görme fırsatı bulamadığımız için Ülken'in bu tespitini hangi bilgiye binaen yaptığını anlamış değiliz; ancak bunun hatalı bir tespit olması kuvvetle muhtemel görünmektedir. Ülken, Kastamonu'daki KS tercümesi için de "...ihtimâl ki Kızıl Ahmetli hükümdarı adına yapılan tercüme budur." diyerek bu tam tercümenin Candaroğulları döneminde yapılan tercümenin bir nüshası olduğunu tahmin etmekteyse de, bu makalede bahsi geçen nüshanın Sehâbî'ye ait olduğu tespit edilmiştir (Ülken, a.g.m., s. 60-61).

30 Âşık Çelebi, c. I, s. 497; Kınalızâde, I/451, Ahdî, 341, Gelibolulu Mustafâ Âlî, 226.

31 "Tâ ki ol te'lîfe me'mûr olup sene seb'in ve tis'a mi'e târihine dek çalışdı." *Künhü'l-Ahbâr*, 226.

Kîmyâ-yı Sa'âdet kitabından dîn yolunuñ mu'âmelelerinüñ üçüncü rûk-ni tarîk-i dînüñ 'uqbeleri beyânındadır ki ol 'uqbelere mühlikât dirler ya'nî ol 'uqbeler ne maqûle nesnelerdür ve kaç 'uqbedür ve anuñ 'ilâcı kaç nev'dür anuñ beyânındadır... aşl-ı evvel riyâzet-i nefsiñ ve nefsi ahlâk-ı reddiyeden pâk itmenüñ beyânındadır ve biz bu aşlda ahlâk-ı hasenenüñ fazîletin beyân idelim ba'de ahlâk-ı hasenenüñ haqîkati nedür anı beyân idelüm ...(Pertevniyal 370, 257b),

Kîmyâ-yı Sa'âdet kitabından erkân-ı dînden dördüncü rûkn rûkn-i şâlişde zîkr olınan 'uqubâtdan necât viren nesnelere beyânındadır ki an-lara münciyât dirler bu dañi on aşldur ... aşl-ı evvel tevbe beyânındadır ma'lûm ola ki tevbe cenâb-ı haqqa rücû' itmege dirler müridlerüñ evvel kademi ve ehl-i sülüküñ ibtidâ-yı tarîki tevbedür benî âdemden bir ferde tevbeden müstağnî olmaq mümkin degüldür...(Pertevniyal 370, 424b)

Nüşaları

(1) Süleymaniye Ktp. Ayasofya 1719, 336 yk. 19 st., ist. tarihi: 970/1562-63 (II. rûknün sonuna kadar) (2) Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 2852, 157 yk., 17st., (rûkn-i evvelin sonuna kadar); Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 3266, 182 yk., 17 st. (II. rûkn); Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 2837, 253 yk., 17 st. (III. rûkn); Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 3567, 240 yk., 17 st., ist. tarihi 994/1585, müst. Mustafa b. Abdurrahman (IV. rûkn); (3) Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları Bağdat Köşkü 97, 384 yk., 25 st., ist. tarihi 995/1586, müst. Davud b. Abdulcebbâr Sivâsî; (4) Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 3289, 257 yk., 17 st., ist. tarihi 996/1587-88 (sadece IV. rûknün tercümesi) (5) Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi 191, 424 yk., 23 st., ist. tarihi 1080/1669-70, müst. Abdullâh b. el-Hâc Mehmed el-Mağnisevî (tamamı); (6) Hidiv Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 8550, 478 yk. 27 st., ist. tarihi: 1083/1672; (7) (3)Süleymaniye Ktp. Pertevniyal 370, 598 yk., 23 st., ist. tarihi Şevvâl 1088/Kasım-Aralık 1677, müst. Ahmed b. el-Hâc el-Mağnisevî (tamamı); (8) Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi 1640, 555 yk., 23 st., ist. tarihi 1090/1679-80, müst. Ahmed el-Mağnisevî. (tamamı); (9) Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi 192, 427 yk., 29 st., (tamamı); (10) Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi 193, 349 yk., 25 st., müst. Mahmûd b. Şeyh Mîrek³² (tamamı; ancak bu nüshanın sadece başlangıç kısmını teşkil eden "ünvân-ı müsülmânî" bölümü

32 Hâlet Efendi'deki bu nüshalar, Cemal Bayak'ın DİA'daki "Sehâbî" mad-desinde Hafîd Efendi şeklinde yer aldığı gibi, Hâlet Efendi 193 numardaki nüshanın büyük bir bölümünün Vankulu'ya atfedilen tercümeyle ait oldu-ğu tespit edilememiştir.

Sehâbî'ye aittir diğer bölümler yani KS'nin dört rüknünü oluşturan bölümün tercümesi Vankulu Mehmed Efendi'ye nispet edilen tercüme'ye aittir); (11) Nurosmaniye 2321, 390 yk., 17 st., tarihsiz, (II. rüknün sonuna kadar); (12) Beyazıt Devlet Ktp. Veliyyüddîn Efendi 3598, 347 yk., 19 st. (I. rüknün sonuna kadar); (13) Atatürk Kitaplığı Osman Ergin 843, 1b-40a (Birinci rükndeki asl-ı evvelin ortalarına kadarki bölüm); (14) Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet 266/3, 186b-245b (Birinci rükndeki asl-ı sâni'den asl-ı sâlisin ortalarına kadarki bölüm); (15) Mevlana Müzesi Türkçe Yazmaları 1651, 497 yk., 25 st.; (16) Manisa İl Halk Ktp., 1282/1, 90 yk., 19 st. (I. cilt); Manisa İl Halk Ktp., 1282/2, 123 yk., 19 st. (II. cilt); Manisa İl Halk Ktp. 1282/3, 86 yk., 19 st. (III. cilt); Manisa İl Halk Ktp., 1282/4, 112 yk., 19 st., (IV. cilt); Manisa İl Halk Ktp., 1282/5, 131 yk., 19 st. (IV. cilt); Manisa İl Halk Ktp., 1282/6, 116 yk., 19 st. (VI. cilt); (17) Hidiv Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 8549, 312 yk., 15 st., müst. Mustafa b. Ali; (18) Gazi Hüseyin Bey 7671 (R. 2941), 88 yk., 19 st., (Katalogda tercümenin baş tarafından verilen bölümüne göre Sehâbî'nin tercümesidir; nüshanın 88 yaprak olduğunu göz önünde bulundurursak I. rüknün sonuna kadarki bölümü hâvi olması gerekir)

1.4.1.3. Vankulî Mehmed Efendi, Mehmed b. Mustafâ el-Vanî (ö. 1591), *Tercüme-i Kîmyâ-yı Sa'âdet*

KS'nin XVI. yüzyılda yapılan bir diğer tam tercümesi de Vankulu diye bilinen Mehmed b. Mustafâ'ya³³ aittir. Vankulu'nun KS'yi tercüme ettiğini Kâtip Çelebi *Keşf*'te kaydetmektedir (KZ, c. II, s. 1533). Nevîzâde (*Hadaiku'l-Hakaik*, s. 317) ve Bursalı Mehmed Tâhir'in (OM, c. II, s. 48) de bahsettiği bu tercüme hakkında kısaca bilgi veren Ahmet Suphi Furat tercümenin iki nüshasını zikretmektedir: Hamidiye 636, Hacı Mahmud Efendi 1756.³⁴ Bahsedilen bu nüshalar tarafımızdan incelendiğinde, mütercimim adına rastlanmamıştır; ancak yukarıda tavsifini yaptığımız tam tercümelere de farklı bir tercüme olduğu tespit edilebilmiştir. Hal böyle olunca bir

33 I. Süleymân, II. Selîm ve III. Murâd devirlerinden yaşamış olan Vankulu Mehmed Efendi, bir fıkıh âlimi ve lügatçidir. Çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Manisa, Selanik, Kütahya ve Medine gibi merkezlerde kadılık yaptı. Medine kadılığını yaptığı sırada, 1591 yılında vefat etti. KS tercümesi dışında Arapça eserleri ile Cevherî'nin *es-Sıhah* adlı eserini Türkçeye tercüme ettiği ve *Vankulu Lügati* diye bilinen meşhur eseri vardır (A. Suphi Furat, "Vankulu", *İA*, c. XIII, s. 202-203).

34 Furat, "Vankulu", s. 203.

ihtiyat payı bırakmak koşuluyla elimizdeki bu tercümeyle Vankulu Mehmed Efendi'nin tercümesi olarak kabul ediyoruz.

Bu tercümenin ulaşılabilen nüshalarında herhangi bir giriş olmaksızın doğrudan kaynak metnin tercümesiyle başlanmaktadır. Yaklaşık 2 satırı kaynak metinle aynı lafızlarla kaleme alınmış “Şükr ü sipās-ı firāvān ... şol Allāh ḥazretlerine ki yegānelik anuñ şıfatıdur ...” şeklindeki cümle ile başlayan tercümede kaynak metindeki hamdele ve salvele de tercümeyle dâhil edilmiştir. Tercümenin kim tarafından, ne zaman, hangi sebeple ve hangi padişah veya devlet adamı namına yazıldığına dair bilgileri bulabileceğimiz sebebi tercüme mahiyetindeki bir bölüm bu tercümede bulunmamaktadır. Mütercim ancak “iftitāh-ı kitab” başlığından evvel kaynak metinden ayrılarak şu bilgilere yer vermektedir:

ve biz bu kitâbda bu ma'ânîyi şerḥ idelüm ve muğlaḳ 'ibārāt ile ince ve müşkil ma'naları taḥrîr itmeyelüm tā ḥavāş ile 'avāmuñ fehmi anı añlayup feyzi 'āmm ola ve eger kimsenüñ bundan ziyāde taḥḳîḳ ile tedḳîke rağbeti olursa varsun bu kitābuñ muşannifi ḥazret-i İmām-ı enām ḥüccetü'l-İslām İmām Muḥammed Ğazzālî ... ḥazretlerinin li-sân-ı 'Arabîde olan kitâblarında ṭaleb itsün *Kitābu İḥyāyi 'Ulüm'id-dîn* ve *Kitābu Cevāhirü'l-Ḳur'ān* gibi ve bu ma'nada cem' ü te'lif olunmuş ḡayrı taşnıfleri gibi zîrā bu kitâbdan maḳşüd 'avāmu'n-nāsdur ki bu ma'ânîñ zebān-ı Fārisî ile beyānın iltimās itdiler sözi anlaruñ ḥadd-i fehminden tecāvüz itdürmek olmaz ḥazret-i ḥaḳ sübhānehü ve ta'ālā anlaruñ niyetini iltimāsda ve bizim niyetimizi icābetde pāk idüp şevā-yib-i riya ile küdür-et-i tekellüfden ḥālîş eyleye me'müldur ki ṭarîḳ-i şavābî küşāde ve bâb-ı raḥmeti meftūḥ idüp tevfiḳi refiḳ kıla tā şol zebān ile mezkûr olan nesne mu'āmele ile daḡı vefā oluna. (Hacı Mahmud Efendi 1756, 8b-9a)

Tercümenin bölüm başlıkları şu şekildedir:

iftitāḥ-ı kitab: müsülmānlıḳ 'ünvānını peydā itmekde ve ol dördtür 'ünvān-ı evvel der-şināḥten-i nefsi ḥiştin bilgil ki ḥazret-i ḥaḳḳ celle ve 'alānuñ miftāḥ-ı ma'rifeti kişi kendi nefsinin bilmekdür ve bundan ötürü dimişlerdür men 'arefe ... ve Ḥaḳ sübhānehü ve ta'ālā bu ecilden buyurdu senürîhim ... didi ki kendü nişānlarımı 'ālemde ve anlaruñ naḳışlarında göstereyim tā ḥaḳḳuñ ḥaḳîḳati anlara zāhir ola... (Hacı Mahmud 1756, 3a)

rûkn-i evvel: çün müsülmānlıḳ 'ünvānıñ ma'rifetinden fāriḡ olduñ ve kendüni bildüñ ve ḥaḳ celle ve 'alāyı añladuñ ve dünyā ile aḫreti ma'lûm idindüñ müsülmānlıḳ erkānına meşḡul olmaḳ gerekdür zîrā ol cümleden ma'lûm oldu insānuñ sa'ādeti Ḥaḳ sübhānehü ve ta'ālāyı añlamaḳda ve anuñ bendeligindedür... rûkn-i evvel 'ibādātde ve bu rûknde on aşl bilinmelüdür aşl-ı evvel ehl-i sünnet i'tikādın taşḫîḥ ḳıl-

mağ ... aşl-ı evvel ehl-i sünnet i'tikâdın hâşıl itmek bilgil ki her kim ki müsülmân olur aña evvel vâcib olan oldur ki lâ ilâhe ... kelimesinüñ ma'nâsını dili ile didi göñliyle bilüp inana şöyle ki şek aña yol bulmaya müsülmânlık aşlında bu kifâyet ider... (Hacı Mahmud 1756, 40a)

rükn-i şânî: emmâ ba'd bilgil ki bu ikinci rükn'dür *Kımyâ-yı Sa'âdet* kitabında mu'âmelâtda ve bu rükn dağı on aşldur aşl-ı evvel âdâb-ı ekl-i ta'âmdur ... aşl-ı evvel yimek yimek ve virmek âdâbıdır bilgil ki 'ibâdât yolu dağı cümle-i 'ibâdâtdandır ve yol azığı dağı bu bu cümlesindendir pes dîn yolunuñ hâceti olan nesne dağı cümle-i dînden olur ve dîn yolu için yimek yimege hâcet vardır zîrâ dükeli sâliklerüñ maqşudı hazret-i Hağ sübhânehu ve ta'âlânuñ dîdâridur..."(Hacı Mahmud 1756, 88b)

rükn-i şâliş: şöyle ma'lûm ola ki *Kımyâ-yı Sa'âdet* kitabından dîn yolunuñ mu'âmelesin beyân iden erkândan üçüncü rükn dîn yolunuñ 'uqûbâtnı beyân ider ki ol 'uqûbâta mühlikât dirler pes bu rükn-i mühlikât ne nesnelerdür ve kaçdur ve anlaruñ 'ilâcı kaç vech üzredür anı beyân ider bu rüknüñ dağı sâyir rükünleri gibi hâşılı on aşl üzredür aşl-ı evvel riyâzet-i nefsi ve ahlâk-ı seyyi'enüñ 'ilâcın ve ahlâk-ı hasene ele getürmesinüñ tedbîrin beyân ider... aşl-ı evvel: riyâzet-i nefsi ve ahlâk-ı seyyi'den çalbi pâk itmenüñ beyânındadır ve biz bu ... olan ahlâk-ı hasenenüñ fazîletin beyân idelüm andan soñra hüsn-i hulkuñ haqîkatini beyân idelüm hüsn-i hulûk ne şeydür ve andan soñra ahlâk-ı seyyi'enüñ 'âlâmetlerin beyân idelüm ba'de kişi kendü 'aybına muṭṭali' olmağıñ tedbîri nedür anı beyân idelüm ... (Hacı Mahmud 1756, 181b)

rükn-i râbî': dördüncü rükn münciyâtdur ve bu rükn dağı on aşldur aşl-ı evvel tevbe beyânındadır... aşl-ı evvel: bilgil ki tevbe ki Hağ ta'âlâya dönmeğdür mürîdlerüñ evvel çademi ve sâliklerüñ ibtidâ'-ı tarîkidür hiç bir kimesne tevbeden müstağnî olmaz zîrâ ol yaradılışdan âhirete varınca ... (Hacı Mahmud 1756, 289b)

Nüshalar:

(1) Süleymaniye Ktp. Hamidiye 636, 427 yk., 19 st., ist. tarihi Rebiülevvel 971/Ekim Kasım 1563 (III ve IV. rüknler); (2) Nurosmaniye 2323, 507 yk., 17 st., ist. tarihi evâhir-i Şa'bân 973/Şubat-Mart 1566, müst. Muzaffer Alî Şirvânî (III ve IV. rüknler); (3) Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hüdâî Efendi 352-1, 464 yk., 15 st., ist. tarihi Rebiülevvel 974/Eylül-Ekim 1566, müst. Vefî b. Abdullâh. (istinsah kaydında tercümenin Sehâbî'ye ait olduğu kaydedilmiştir.) (II. rüknün sonuna kadar); (4) Süleymaniye Ktp. Çelebi Abdullâh 186, 487 yk., 17 st., ist. tarihi 989/1581-82 (III ve IV. rüknler); (5) Ankara Üniversitesi DTCF Ktp. Üniversite 148/II, 253 yk., 23 st., ist. tarihi 28 Şevval 1239/26 Ha-

ziran 1824 (Abdullâh b. Mehmed'in 977 yılının evâhir-i Şevvâl'den evâil-i Zilk'adesine (1570) kadar tamamladığı nüshadan istinsah edilmiştir), müst. Şeyh İbrâhîm b. Abdullâh (III. rükn); (6) Hacı Mahmud 1756, 403 yk., 29 st., ist. tarihi 1135/1722 (tamamı; rükn-i evvel 40a; ikinci rükn 88b; rükn-i sâlis 182b; rükn-i râbi 289b); (7) Muğla Hoca Mustafa Efendi İl Halk Ktp. 65, 229 yk., 19 st. (II. rüknün sonuna kadar); (8) Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi 193, 349 yk., 25 st., müst. Mahmûd b. Şeyh Mirek (tamamı; ancak bu nüshanın başlangıç kısmını teşkil eden "ünvân-ı müsülmânî" bölümü Sehâbî'ye aittir; diğer bölümler yani KS'nin dört rüknünü oluşturan bölümün tercümesi Vankulu Mehmed Efendi'ye nispet edilen tercümeyle aittir); (9) Gazi Hüsrev Beg Ktp. R6764 (1669), 231 yk., 25 st., (III ve IV. rüknler) (Katalogda (XIII/297) *Osmanlı Müellifleri* kaynak gösterilerek tercüme Nevâlî'ye nispet edilmiştir); (10) Atatürk Kitaplığı Osman Ergin 512, (III. ve IV. rüknler).

1.4.1.4. Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi 252-2 nüshası

KS'nin son iki rüknünün yani III ve IV. rüknlerin tercümesinden oluşan bu nüsha, yaptığımız karşılaştırmalı okumalara göre, yukarıda tavsifini yaptığımız tercümeyle tam olarak örtüşmemektedir. 975/1567-68 yılında Livâyî Mehmed b. Mehmed b. Alî tarafından istinsah edilen bu nüshanın yukarıda tavsifi yapılan tam tercümelelerden farklı dördüncü tam bir tercümenin bir parçası mı yoksa yukarıda bahsi geçen tercümelelerin bir bölümü mü olduğu yapılacak tafsilatlı okumalardan sonra ancak netleşebilecektir.

1.4.2. Müntehab Tercümeleler

1.4.2.1. (Mütercimi belirsiz), *Tercüme-i Kîmyâ-yı Sa'âdet* ("Ünvân-ı Müsülmânî" başlıklı Giriş bölümünün tercümesi)

Gerek biyografik ve bibliyografik kaynaklarda verilen bilgiler, gerekse de günümüze ulaşan nüshalarına bakılırsa, KS'nin farklı tarihlerde farklı kişiler tarafından Türkçeye tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu tercümelelerden biri, yazma eser kütüphanelerinde bulunan çok sayıda nüshası ve Arap harfli baskılarına bakılırsa hayli rağbet görmüştür. Maalesef ki bu tercümenin kim tarafından yapıldığına dair elimizde bulunan nüshalar ve Arap harfli baskılarında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Jan Schmidt'in tanıttığı Leiden Üniversitesi Ktp. Cod. Or. 11045 numara-

ralı nüshada³⁵ ki bu nüsha birkaç kelime farklılığı dışında elimizdeki nüshanın aynısıdır, mütercimın ismi Kâmî olarak geçmektedir; ancak ismin geçtiği bağlam dikkate alınırca, bu ismin sonradan eklendiği çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Şöyle ki diğer tüm nüshalarında mütercim kaynak metnin Farsça olduğu için tercüme edildiğini anlatırken “emmâ Fârisî dilinde olmağın çok kimseler istihrâcına kâdir olmadığı sebebden bu fakîr-i kâlîlü'l-bizâ'a gördüm ki ...” şeklindeki bir cümle ile ismini anmadan kendinden bahsetmektedir. Bu cümle elimizdeki nüshada “lâkin lisân-ı Fârisî ile olduğundan çok kimesneler istihrâcına kâdir olmadığı ecilden bu fakîr Kâmî kâlîlü'l-bizâ'a gördüm ki ...” şekline dönüşmüştür. Uzmanlık alanı yazma eserler olanlar iyi bilirler ki “bu fakîr Kâmî kâlîlü'l-bizâ'a” ifadesi geleneğe aykırı olup bunun “bu fakîr-i kâlîlü'l-bizâ'a Kâmî” şeklinde olması gerekirdi. Hâl böyle olunca Kâmî'ye nispet edilen bu nüsha da elimizdeki mütercimi belirsiz tercümenin sadece farklı bir nüshası olup Kâmî ismi, muhtemelen Kâtip Çelebi'nin *Keşf* te verdiği bilgiden haberdar olan müstensih tarafından sonradan eklenmiştir.

Bu tercüme, “Şükr ü sipâs ve hamd-ı bî-kiyâs ol melikü'n-nâs ve ilâhî'n-nâsa olsun ki insânı kendi ma'rifetine ve muhâbbetine mazhar ve kalb-i insânı kendi cemâline manzar için halk eyledi ve dünyâyı mezra'a-i âhîret ve mekseb-i ma'rifet ü muhâbbet olmak için bünyâd eyledi ve âhîreti maḥall-i müşâhede-i vişâl ve maḥkâm-ı müşâhede-i cemâl kılmak için icâd eyledi ve şıla-i şalavât-ı tayyibât ve eslem-i teslîmât-ı zâkiyât ol eşref-i mevcûdât ve efḍal-i mümkinât rûḥ-ı muṭahharına olsun ki ümmetini sebîl-i hidâyete irşâd ve tarîk-i ma'rifete ta'lîm itmekle dil-şâd eyledi...” şeklindeki nispeten kısa bir hamdele ve salvele bölümünden sonra mütercimın tercümesi hakkında verdiği bilgi ile devam eder:

emmâ ba'd taḥkîkan İmâm-ı ḥüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed el-Gazzâlî -k.s.- *Kîmyâ-yı Sa'âdet* nâm kitabınuñ evvelinde 'ünvân-ı müsülmânî ne idüğün kemâliyle beyân eyleyüp ve anı beş faşıl üzerine ihtîşâr eyledi faşıl-ı evvel: Ma'rifet-i Nefs beyânındadır ve ma'rifet-i nefis ma'rifetüllâhuñ ne vechile miftâḥı oldığünuñ beyânındadır faşıl-ı şânî ma'rifetüllâhuñ zikri beyânındadır faşıl-ı şâliş ma'rifet-i dünyâ beyânındadır faşıl-ı râbî' ma'rifet-i âhîret beyânındadır faşıl-ı hâmis muḥabbetullâh beyânındadır emmâ Fârisî dilinde olmağın çok kimseler istihrâcına kâdir olmadığı sebebden bu fakîr-i

35 Her sayfasında 23 satırın bulunduğu 44 sayfadan oluşan bu nüsha, 19 Şafer 1259/21 Mart 1843'te Seyyid Dervîş Mehmed Hilmî tarafından istinsah edilmiştir.

ka'lilü'l-bizâ'a gördüm ki pey-rev-i su'edâ olanlara ne kadar ednâsı (ve kelbühüm bâsitun zirâ'ayhi) dimekle Allâh ta'âlânun kelâm-ı şerîfinde zıkr olunur ben gedâ daħi ednâhıma nazâr itmeyüp (ve kelbühüm bâsitun zirâ'ayhi) hitâbında dâhil olmak ricâsına bu risâlenün tercümesine el uzadup bu hıdmete baş kodum imdi mercüdur ki bu risâleye nazâr iden qarındaşlar 'aybına nazâr itmeyüp dâmân-ı keremleriyle haťa-püş olalar ve ellerine aldıklarında tercümesine sebep olandan Allâh râzî ola dimegi dirîg buyurmayalar Tâ ki Allâh ta'âlâ daħi anlardan râzî ola.

Alıntılanan bu metinden de anlaşılacağı üzere, elimizdeki bu tercüme, hayli hacimli olan *KS*'nin tamamından ziyade bu eserin giriş bölümünde yer alan “Ünvân-ı Müsülmânî” başlıklı kısa bir bölümünün Türkçeye yapılan tercümesidir. Ancak bu tercümede kaynak metinde dört “ünvân”dan oluşan bu bölüm elimizdeki tercümede beşe çıkarılmıştır. Bu tercümenin mütercimi bilinmediği gibi hangi tarih veya dönemde gerçekleştirildiği de belli değildir. Eldeki nüshalarda tespit edilebilen en eski istinsah tarihi 982/1574 tarihlidir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, yazma eser kütüphanelerinde bu tercümenin onlarca nüshası bulunmaktadır. Tercümenin sağlam bir metninin hazırlanmasında faydasının dokunacağını düşünerek bu tercümenin ulaşabildiğimiz nüshalarını kısa tavsifleriyle birlikte listelemeyi uygun bulduk.

Nüshalar

(1) Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 834, 88 yk, 15 st., ist. tarihi 982/1574; (2) Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları 170, 70 yk., 16 st., ist. tarihi 993/1585; (3) Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi 2275, 110 yk., 15 st., ist. tarihi 997/1588-89 (kütüphane kaydında mütercimi Sehâbî olarak kaydedilmiştir); (4) Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları L8/I, 1b-61a, ist. tarihi 998/1589, müst. Mehmed b. Murad; (5) Beyazıt Devlet Ktp. Veliyyüddin Efendi 3606, 67 yk. 19 st., ist. tarihi 1004/1595-96; (6) Süleymaniye Ktp. İzmir 417, 42 yk., 24 st., ist. tarihi 1006/1597-98; (7) Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine 295, 73 yk., 19 st., ist. tarihi 1007/1598-99; (8) Atatürk Kitaplığı Osman Ergin 512, 180 yk., 25 st., ist. tarihi 1038/1628, müst. Mehmed b. Hüseyin Eğribozî; (9) Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 583, 58 yk., 17 st., ist. tarihi 1073/1662-63; (10) Atıf Efendi Ktp. 1389, 154 yk., 11 st., ist. tarihi 1092/1681-82,

müst. Ebûbekr b. Ahmed; **(11)** Gazi Hüsrev Bey R 1668, 1b-83b yk., ist. tarihi 1185/1771; **(12)** Süleymaniye Ktp. Kasidecizâde 329, 50 yk. 25 st., ist. tarihi 1198/1783-84; **(13)** Isparta İl Halk Kütüphanesi (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi), 32 Hk 1815, 153 yk., 13 st., ist. tarihi 1222 (1806), müst. Şeyh Mustafa Nihan; **(14)** Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi 238/2, 111-168 yk., 19 st., ist. tarihi 1226/1811-12, müst. Ahmed Nazîf b. Mehmed; **(15)** Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Talat 244/2, ist. tarihi 1226/1811, müst. Nazifzâde Ahmed Hamid; **(16)** Türk Dil Kurumu-Ankara, Yz. A 112, 69 yk., 18 st., ist. tarihi 1229/1813, müst. Mehmed Arif; **(17)** Milli Kütüphane-Ankara (06 Mil Yz A 5187), 99 yk., 17 st., ist. tarihi 1233/1818, müst. İsmâîl er-Rızâî en-Nakşibendî; **(18)** Milli Kütüphane-Ankara (06 Mil Yz A 9199), 117 yk., b.b. st., ist. tarihi 1236/1821, müst. Mehmed Halis Tosyavi; **(19)** Ankara Üniversitesi DTCF Ktp. Üniversite A 20/I, 1b-70a yk., 19 st., ist. tarihi Safer 1238/1822, müst. Muhammed Rüstem Râşid; **(20)** Ankara Üniversitesi DTCF. Ktp. Üniversite 148/I, 253 yk., 23 st., ist. tarihi: 28 Şevval 1239/26 Haziran 1824, müst. Şeyh İbrahim b. Abdullah; **(21)** Süleymaniye Ktp. İzmir 345, 56 yk., 21 st., ist. tarihi 1245/1829-30; **(22)** Süleymaniye Ktp. H. Hayri-Abd. Efendi 55, 27b-75a, 21 st., ist. tarihi 1249/1833-34, müst. el-Hâc Ahmed; **(23)** Süleymaniye Ktp. Murad Mollâ 1249, 100 yk., 19 st.; **(24)** Milli Kütüphane-Ankara, (06 Mil Yz A 5468), 72 yk., 19 st., ist. tarihi 1277/1860, müst. Ahmed Hami b. Mehmed; **(25)** Ankara Üniversitesi DTCF. Ktp. Üniversite 311, 54 yk., 21 st., ist. tarihi 12 Şaban 1274/28 Mart 1858; müst. Mehmed Reşid b. Halîl; **(26)** Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi (42 Yu 421), 88 yk. 17 st., ist. tarihi 1295/1878; müst. Abdurrahmân Sâmi Paşa; **(27)** Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 451, 53 yk., 17 st.; **(28)** Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa 1469, 81 yk., 19 st., müst. Yûsuf b. Alî; **(29)** Nurosmaniye Ktp. 2324, 105 yk., 15 st.; **(30)** Nurosmaniye Ktp. 5078, 40 yk., 25 st.; **(31)** Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi, 2726/11, 83b-109a yk., 26 st.; **(32)** Süleymaniye Ktp. Nuri Arlasez 54/3 yk., 13-b.b. st.; **(33)** Süleymaniye Ktp. Kasidecizâde 703, 61 yk. (kenarda), b.b. st.; **(34)** Süleymaniye Ktp. Tırnovalı 883/2, 36-146 yk., 15 st.; **(35)** Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 4623/4, 30-58 yk., 21 st.; **(36)** Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 7163, 1-65 yk., 15 st.; **(37)** Millet Ktp. AE Şeriyeye 925, 61 yk., 17 st.; **(38)** Beyazıt Devlet Ktp. Bâyezîd 16384, 17b-49b yk., 29 st.; **(39)** Beyazıt Devlet Ktp. Bâyezîd 8005, 67a-177b yk., 15 st.; **(40)** Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi (42 Kon 4363), 153 yk., 13 st.; **(41)** İstanbul Millet Kütüphanesi (34 Ae Şeriyeye 925), 61 yk., 17 st. müst. Hâfız Mehmed Emîn; **(42)** Milli Kütüphane-Ankara (06 Mil Yz A 8961), 73 yk., 15 st.; **(43)** Milli Kütüphane-Ankara (06 Mil Yz A

2309), 126 yk., 25 st.; (44) Milli Kütüphane-Ankara (06 Mil Yz A 2756), 79 yk., 19 st.; (45) Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Mecâmi Türkî 148, 265-296 yk., 35 st., müst. Ahmed b. Hasan Ankaravî; (46) Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Tasavvufî Türkî 10, 332 yk., 17 st.; (47) Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, Râşid Efendi 1123, 60 yk, 21 st. (mütercimin Nevâlî olarak kaydedilmiştir); (48) Atatürk Kitaplığı Osman Ergin 432, 84 yk., 17 st. (1a yaprağında farklı bir kalemle “tercüme Lalîzâde Abdülbâkî” yazıldığı için kütüphane kaydında mütercim olarak bu isim kaydedilmiştir; bu kaydın hangi bilgi kaynak alınarak yazıldığı anlaşılmamış olmakla birlikte; Bursalı Mehmed Tâhir’in La’lîzâde Abdülbâkî’nin KS’yi tercüme ettiğini kaydetmesi buna sebep olmuş olabilir; bkz. *OM*, c. I, s. 159); (49) Atatürk Kitaplığı Belediye Yazmaları 703/3, 29b-87a, 18 st.; (50) Koyunoğlu Müzesi ve Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 11269, 159 yk., 23 st.; (51) Türk Dil Kurumu-Ankara, Yz. A 436, 67 yk., 21 st.; (52) Bodleian Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, MS Turk. e. 94/22, 53 yk., 21 st.; (53) Vatikan Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Vat. Turco 294/1, 1b-99, 17 st.; (54) Vatikan Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Vat. Turco 280/4, 32b-91yk., 19 st.; (55) İngiltere Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Or. 7958/3; (56) Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, 16 Or 692/16, 178b-245 yk., 17 st.; (57) Erzurum İl Halk Kütüphanesi, 25 Hk 1796(a), 26 yk.; (58) Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, 05 Gü 148, 34 yk., 21 st.; (59) Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, 21 Hk 824, 106 yk., 15 st.; (60) Leiden Üniversitesi Ktp. Cod. Or. 12055, 85b-90a (muhtelemen eksik).

Baskıları

(1) Takvîmhâne-i Âmire, 1260/1844) (Bu baskının sonunda, eserin Sultan Abdülmecid’in sayesinde Mehmed Saîd Efendi’nin marifetinde basıldığına dair bir kayıt vardır); (2) İstanbul, 1293/1876; (3) İstanbul, 1304/1887. Rızâ Efendi marifetiyle; (4) Tuhfe-i Vesîmiyye ve diğer risâlelerle birlikte, İstanbul.

1.4.2.2 Nergisî, Mehmed Bosnevî (ö. 1634), *İksîr-i Devlet* (*Tercüme-i Kîmyâ-yı Sa’âdet*)

KS’nin müntehab bir tercümesi de XVII. yüzyılda yaşamış Nergisî³⁶ tarafından yapılmıştır. Süleyman Çaldak, Nergisî’nin bu ter-

36 Asıl adı Mehmed olan Nergisî 988/1580-993/1585 yılları arasında Saraybosna’da doğmuştur. Doğduğu yerde başladığı öğrenimine İstanbul’da Kâfzâde ••

cümesinde, *KS*'nin ikinci rüknünün dördüncü aslında yer alan kardeşlik ile ilgili bir kısmı tercüme ettiğini ifade eder; ancak tercüme üzerinde yaptığımız inceleme verilen bu bilgilerin kısmen de olsa eksik ve hatalı olduğunu göstermektedir. Şöyle ki Nergisî *KS*'nin ikinci rüknünün dördüncü aslını değil beşinci aslını; bu aslın da bir bölümünü değil tamamını tercüme etmiştir. Bu asl, kaynak metnin yazarı tarafından üç bâba taksim edilmiştir. Nergisî'nin “der-beyân-ı lüzüm-ı ah fi'l-lâh ve der-tafşil-i hıkkûkeş” başlığını verdiği birinci bâbta Allah için dostluk ve kardeşlik yapanların hakları ve şartları hakkında bilgi verilmiştir ve bu bölüm “el-ħubbu lillâh medlûluna dâ'irdür” ve “buğz li'l-llâh mefhûmına dâ'ir” başlıklarını taşıyan iki fasla ayrılmıştır. Nergisî'nin “der-beyân-ı liyâkat-ı uhûvvet” başlığını verdiği ikinci bâbta ise öncelikle dostluğa kabul edilecek kişide olması gereken hasletler anlatıldıktan sonra “der-tefâşil-i hıkkûk-ı lâzımu'r-ri'âye-i uhûvvet ü birâderî” başlığı altında sohbet ve dostluğun haklarına yer verir. “Der-beyân-ı hıkkûk-ı peder ü mâder ü ferzend ü birâder ü hem-sâyeğân u ħidmetgüzerân” başlığı verilen üçüncü bâbta da anne, baba, çocuklar, kardeş, komşu ve hizmetçilerin hakları üzerinde durulmuştur.

Beyazıt Devlet Ktp. Bâyezîd 5520 numaradaki mütercim nüshasından hareketle yaptığımız incelemeye göre, Nergisî'nin tercümesi “püte-i tâb-dâde-i müteħayyilede küdâhte-i tâbiş-i feyz-i rabbânî olan eczâ-yı kîmyâ-yı ma'ânî enbîk-i ħâme-i güher-rîzden kâlib-ı şahâyife taqtîr olunduğça...” şeklinde cümle ile başlar. Manzum parçalarla da tezyin edilmiş hamdele ve salvele bölümünden sonra 18 beyitten oluşan bir manzumede IV. Murâd ile tercümesini kendisine ithaf ettiği Hüseyin Efendi'yi isimlerini zikrederek övüp sözü *KS*'ye şöyle getirir:

Feyzullâh Efendi'ye intisab ederek devam etti. Muhtelif yerlerde kadılık yaptıktan sonra IV. Murad tarafından Revân seferine vakanüvislik göreviyle çağrıldıysa da daha seferin başında, Şevvâl 1044/Mart-Nisan 1635'te Gebze yakınlarında bir bataklıkta atından düşerek vefat etti. Klasik Türk edebiyatı inşa sanatının en önemli temsilcilerinden biri olan Nergisî'nin *Kîmyâ-yı Sa'âdet*'in bir bölümünü tercüme ettiği *İksîr-i Sa'âdet*'in (Devlet) de dâhil olduğu ve tamamının mensur eserlerden oluşan bir hamsesi (*el-Akvâlü'l-Müselleme fî Gazavâti'l-Mesleme, Kânûnu'r-Reşâd, Meşâkku'l-Uşşâk, İksîr-i Sa'âdet, Nihâlistân*), mektuplarının yer aldığı *Münşe'ât*1, Budin valisi Murtazâ Paşa'nın hayatını ve gazalarını anlattığı *el-Vasfu'l-Kâmil fî Ahvâli Vezîri'l-Âdil* ve küçük bir hikâyeden oluşan *Horosnâme* adlı eserleri bulunmaktadır (bkz. Süleyman Çaldak, “Nergisî”, *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 560-62).

... bu eḳall-i 'ubdān ḥazretüñ ceyb-i iḳtidārında nuḳūd-ı ma'ārifden gayrı şāyeste-i nezr-i 'āfiyetleri bulunmamağla 'amme-i enāma 'amī-mü'n-nef' olan kütüb-i meşāyih-i 'izāmdan mefhüm-ı *İhyā'u 'Ulūm* olmak üzere rağbet-yäfte-i kibār ... olan kitāb-ı *Kımyā-yı Sa'adet*'den bir faşluñ ya'nī rükn-i mu'āmelāt uşulinden beşinci aşluñ miyāne-i ta'bīrāt-ı Rūmiyāne ile ber-āverde-i miştar-ı tercüme olunmasından münāsib ... görüldi. (54b)

Daha sonra tercümesine verdiği ismi açıklayan Nergisî, iki hususa dikkat çeker. Öncelikle kaynak metinde geçen hadisleri, aynıyla Hz. Peygamber'den nakl olunmadığı müddetçe lafzen almayı tercümesiyle iktifa ettiğini belirtir. Daha sonra da Gazzâlî'nin Şâfiî olduğunu hatırlatıp, bazı hükümlerinin yanlış anlaşılmasına mahal vermemek için uygun ibarelerle tercüme etmeye gayret ettiğini ifade ettikten sonra Osmanlı dönemindeki tercüme sanatı hakkında şu önemli bilgileri verir:

...zīrā sühan-fehmān-ı ma'nā-āşināya vāzıh u hüveydādur ki mutlaka tercüme iki kısım olup bir kısmı elfāz-ı mütercemeyi bi-'aynihî terkibi ile ta'bīrdür; ammā bu tarz üzre tercüme kalilü'l-müfād olduğundan gayrı şāhid-i şīrīn-cemāl-i maḳāl, şīve-i letāfet ve hatt u hāl-i fesāhat u belāgatdan bī-nasīb olur ve kısım-ı sānī me'āl-i kelāmı ahz idüp mazmūn-ı sühan-ı musannefü'l-aslı kālīb-ı hüsn-i edāya ifrāğ için münāsib-i makām ba'zı elfāz u 'ibārāt ve terākīb ü isti'arāt ile perdaht-ı zīnet virüp murād-ı musannifi sūret-i hūb u tarz-ı mergūbda tahkik ü tasvīrdür. Hālā ihtiyār-kerde-i rākımu'l-hurūf kısm-ı sānī olup iktizā-yı mahalle mülāyim naḳş-dırāzī-i münşiyāne ile bezmgāh-ı belāgatda sühan-perdāzī-i ma'rifet ve nükte-senc-i berā't yüzünden yārāna hidmetdür mercūdur ki aşl-ı nüshadan ziyāde vü noḳşān üzere muşādif oldukları ta'bīrātuñ sebebi ma'lūmları olduğdan şoñra ḥarf-endāzī-i ṭa'n ü teşnī'i revā görmeyüp ... (55b-56a)

Yoğun bir sanatlı anlatımla görüşlerini ifade eden Nergisî özetle şunları söyler:

İki kısım tercüme vardır. Birincisinde tercüme edilecek lafızlar aynen oldukları terkip üzere başka bir dile aktarılır; ancak bu tarz tercümede umulan fayda az olduğu gibi ortaya çıkan erek metin de fesahat ve belagatten uzak kuru bir metin olur. İkinci tarz tercümede ise, kaynak metinde ifade edilmek istenen anlam alınıp aktarılmak istenen dildeki uygun kelime ve anlatımlarla ifade edilir. Böylece kaynak metni ortaya çıkaran musannifin muradı (anlatmak istediği şey) da hedef metinde hoş bir şekilde ortaya konmuş olur.

Tercüme ettiği bu bölümü neden seçtiğini de açıklayan Nergisî sadece hamdele, salvele, sebep-i telif ve medh-i pâdişâh gibi bölümlerden oluşan giriş bölümünde değil; tercümenin tamamında süslü bir nesir kullanmıştır. Nergisî 1041/1632 yılında kaleme aldığı bu tercümesini bu tarihte şeyhülislamlık görevinde bulunan Ahîzâde Hüseyin Efendi'ye (ö. 1043/1634)³⁷ ithaf etmiştir. Ülken, makalesinde bu ismi "Âdil Hüseyin Efendi" olarak tespit eder;³⁸ ancak aşağıdaki beyitlerde de görüleceği üzere bu hatalı bir tespit olup tercümenin ithaf edildiği kişiye verilen sıfatın isme dâhil edilmesinden kaynaklanmıştır:

Getürdi mesned-i iftâya fâzılu'd-dehri

Ki oldur a'lem-i 'âlem güzîde-i ihtiyâr

...

Bülend-mertebe 'âdil Hüseyn Efendi k'odur

Ferîd-i devr ü zamân ü yegâne-i a'sâr (2a)

Nergisî'nin bu tercümesi, iki defa hamsesi içerisinde (İstanbul: Matbaa-i Tatyos Divitciyan, 1285/1898; Kahire: Bulak Matbaası, 1255/1839-40) bir defa da müstakil olarak (İstanbul 22 Receb 1288/7 Ekim 1871) basılmıştır.

Müstakil (Hamse dışındaki) Nüshaları

(1) Beyazıt Devlet Ktp. Bâyezîd 17837, 34 yk., 25 st.; (2) Beyazıt Devlet Ktp. Bâyezîd 5520, 51b-118b yk., 19 st. (eserin başındaki kayda göre mütercim hattıdır); (3) Milli Ktp. Yz A 6287, 93 yk. 15 st., (mütercimi belirsiz olarak gösterilmiştir). (4) Hacı Mahmûd 2561, 75 yk., 19 st., (5) Şehid Ali Paşa 1529, 74 yk., 17 st., ist. tarihi 1045/1635-36, müst. Ahmed (6) Yahya Tefik 173, 94 yk., 17 st., ist. tarihi Ramazân 1291/1874-75, müst. Mehmed Tâhir el-Mevlevî.

1.4.2.3. (Mütercimi belirsiz), *Tercüme-i Müntehab-ı*

Kîmyâ-yı Sa'âdet

KS'nin müntehab tercümelerinden biri de Atatürk Kitaplığı Osman Ergin 522 numarada bulunmaktadır. Bulunduğu yazmanın 180b-196a yaprakları arasında yer alan bu müntehab tercümenin

37 Hayatı hakkında bkz. Mehmet İpşirli, "Ahîzâde Hüseyin Efendi", *DİA*, c. I (İstanbul 1988), s. 548-49.

38 Ülken, a.g.m., s. 61.

başında “İmâm Muhammed Gazzâlî’nin *Kîmyâ-yı sa’âdet* kitâbının tercümesinden müntehabdır” şeklindeki bir kayıt yer almaktadır. Hamdele ve salvele cümlesinden sonra “ey tâlib-i esrâr-ı ilâhî ve ve ey râğib-ı devlet-i nâ-mütenâhî” ifadeleriyle başlayan bu mün-tehabın, KS’nin başında yer alan “Ünvân-ı Müsülmânî” bölümün-den intihab edildiği anlaşılmaktadır. Mün-tehabı kimin yaptığına dair elimizdeki metinde bir bilgi bulunmamaktadır.

1.4.3. Kaynaklarda Bahsi Geçen Tercümelere

Âşık Çelebi ve ondan naklen Kâtip Çelebi (*KZ*, c. II, s. 1533) ve Bursalı Mehmed Tâhir (*OM*, c. II, s.435) XV. yüzyıl şairi Necâtî’nin (ö. 1509) *KS*’yi tercüme ettiğini kaydetmektedirler. Âşık Çelebi, onun bu eseri Türkçeye tercüme ettiğini kaydettikten sonra “*Kîmyâ-yı Sa’âdet* tercemesi kendi hattı ile Sultân Mahmûd kızlarında vardır diyü istimâ’ olunur” cümlesiyle şairin kendi elinden çıkan nüshanın Sultân Mahmûd’un kızlarında olduğunu ifade etmektedir.³⁹

Kâtip Çelebi (*KZ*, c. II, s. 1534) ve ondan naklen Bursalı Mehmed Tahir (*OM*, c. II, s. 390) ile Nev’îzâde Atâî (*Hadaiku’l-Hakaik*, s. 258) Mesnevîhânzâde Kâmî Ahmed Çelebi’nin (ö. 1578) de *KS*’yi tercüme etmeye başladığını ancak tamamlayamadığını kaydetmektedirler, Kâtip Çelebi bu tercümenin Sultân Selîm (II) için yapıldığını ise özellikle belirtmiştir; ancak yapılan taramalar neticesinde bu tercümenin bir nüshasına ulaşamamıştır. Burdur İl Halk Ktp. 1802/02(a) numarada 45b-111a arasında bulunan tercüme, Kâmî’ye ait görüldü de nüsha tarafımızdan görülemediği için bu bilgi teyit edilememiştir.

1.5. *Eyyühe’l-Veled* (EV)

Aslı Farsça olan *Eyyühe’l-Veled*, adı bilinmeyen bir kişi tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Bu Arapça versiyonların çoğunun başında yer alan rivayete göre Gazzâlî’nin öğrencilerinden biri, kendisinden pek çok alanda ilim tahsil etmiş olmakla beraber bu bilgilerden hangisinin âhiret için faydalı olacağını öğrenmek istemiş, bunun üzerine düşünür de bu öğrencisine hitaben “Ey oğul” diye başlayan bölümlerden oluşan bu risaleyi kaleme almıştır. Gazzâlî eserinde öğrencisini çalışmaya, ibadete, nefsini arındırmaya teşvik eder. Öğrencinin sorduğu sorulardan bir kısmının manevî zevkle

39 Sadık Yazar, “Necâtî Bey’in Divan’ı Dışındaki Eserleriyle İlgili Verilen Bilgilerin Değerlendirilmesi”, *I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi*, Kocaeli/Türkiye, Nisan 2009, s. 661.

ilgili olduğu için açıklanamayacağını, bir kısmının ise *İhyâ'* da açıklandığını belirtir. Bu arada öğrencisine dört şeyi yapıp dört şeyden kaçınmasını tavsiye eder.⁴⁰

1.5.1. EV'nin Tercümeleri

1.5.1.1. Gelibolulu Mustafâ Âlî (ö. 1600),

Tuhfetü's-Sulehâ (Tercüme-i Risâle-i Eyyühe'l-Veled)

EV'nin tespit edilebilen en erken tercümesi Gelibolulu Mustafâ Âlî (1541-1600)⁴¹ tarafından yapılmıştır. Âlî'nin tercümesi, “el-ḥamdü li'l-mücdi'l-aḥad el-vâhid fi'l-ezel ve'l-ebed sübhâne men refe'a es-semâ'e bi-ğayri 'imad...” şeklindeki bir kısa ve hamdele ile başlar. Daha sonra herhangi bir girişe yer vermeksizin kaynak metnin tercümesine başlayan mütercim âdeti sebeb-i tercüme sayılacak bölüme ise sondaki hâtıme bölümünde yer vermekte; ismini de bu bölümde zikretmektedir. Bu bölüm şöyledir:

ḥâtıme sipâs-ı bî-kiyâs ol ḥâlîku'l-cinn ve'n-nâsa üzerine ki bu kitâbuñ itmâmını müyesser ve bu ḥaķîr 'Âlî şehîrûñ kilik-i şehhârına ihtitâmı müsahḥar kılip (62b) eger mülḥaķ u munzamm ve eger muḥaķķaķ u mütercem “elḥamdü lillâhî'l-lezî 'alleme 'aleynâ mâ-lem na'lem” bi-dâyeti nihâyete ve nihâyeti-ġâyeti bidâyete vuşul bulup erbâb-ı tã'at ve aşḥâb-ı münâcât ḥuşuşan 'abâ vü 'ibâd ve zühhâd-ı nâfizü'l-evrâda bir girân-mâye tuḥfe ve sâlikân-ı râh-ı ḥaķîķatden bir 'azîm hediye vâķi' oldu siyemmâ İmâm Muḥammed Ğazzâlî k.s. ḥazretlerinüñ neşâyihî ve âyât-ı kerîme vü eḥâdîs-i şerîfe ile müşebbit olan levâyiḥidür ki sâlike bunüñ gibi ber-güzâr ve tâlîbe bu maķûle yâdigâr olmaz ... binâ'en 'alâ ḥazâ *Tuhfetü's-şulehâ* diyü müsemmâ kılındı ve reh-revân-ı güzergâh-ı 'âlem-i kudsdan sükkân-ı cilvegâh-ı milket-i ünse (63a) ihdâ vü itḥâf olundu maķşûd da'avât-ı şâlihâlarından temettu' ve kırâ'at itdüklerince himmet-i 'âlîlerini tevâķķu'dur ümmiddür ki bu 'abd-i nâ-kâm ve esfel-i enâm a'nî be-'Âlî nâm müstemendi du'â-ı ḥayrdan unutmayalar ve evķât u esḥâr ve sâ'ât ü evrâd u ezkâra himmetlerini dirîġ ḫutmayalar... (Ayasofya 1875, 61a)

Kitabını tamamladığı için Allah'a şükreden Âlî, yer yer ilavelerde bulunarak yer yer de tam tercümeyle başvurarak eserini tamamladığını ifade ettikten sonra, sâlik ve tâlibler için faydalı olacağını düşündüğü için tercümesine *Tuhfetü's-sulehâ* ismini verdiğini belirtmektedir.

40 Karlġa, “Gazzâlî: Eserleri”, s. 523-24.

41 XVI. yüzyılın farklı sahalarda çok sayıda eser kaleme alan tarihçi ve şairi olan Gelibolulu Mustafa Âlî için bkz. “Âlî Mustafa Efendi”, *DİA*, c. II (İstanbul 1989), s. 419-21.

Gelibolulu Âlî'nin bu tercümesinden Kâtib Çelebi (*KZ*, c. I, s. 216; *Süllem*, c. V, s. 122) ve Mehmed Tahir (*OM*, c. III, s. 90) bahsettiği gibi mütercimim bizzat kendisi de, *Menşe'ü'l-İnşâ* adlı eserinde, Lâlâ Mustafa Paşa'ya yazdığı bir mektubunda bu tercümesinden şu şekilde bahsetmektedir:

fe lâ-cerem İmâm Muhammed-i Gazzâlî ... hazretlerinin *Eyyühe'l-Veled* nâmı ile müsemmâ bir risâle-i hikmet-ârâları ki ilm-i tasavvufun lübb-i lübbi ve erbâb-ı tasarrufun mâ-sadak-ı hubbudur. Mülhak u münzamm ve bu kulları lisânından mütercem bir nüshası sultânımın hâk-i pâ-yı saâdetlerine inhâ ve nazar-ı kimyâ-eserleri istidâsıyla ihdâ olundu...⁴²

Bahsi geçen bu mektupta verilen bilgilere göre; Âlî'nin bu tercümesini Bosna'da dîvân kâtipliği görevinde bulunduğu 1570-77 yılları arasında yaptığı ve Lâlâ Mustafa Paşa'ya (ö. 1580) sunduğu ve bu tercümesi karşılığında kendisine Bosna sancağındaki Kobaş defterinin verilmesini istediği anlaşılmaktadır.⁴³

Âlî'nin tercümesi kaynak metinle karşılaştırıldığında, mütercimim önce kaynak metni cümle veya ibareler şeklinde birimlere ayırdığı daha sonra da bu birimleri âdetâ şerh eder gibi geniş bir şekilde Türkçeye aktardığı görülmektedir. Mütercimim kaynak metinde sıkça tekrarlanan “eyyühe'l-veled” ifadesini de genellikle “âgâh ol ey ferzend” diye karşıladığı görülmektedir.

Âlî'nin *EV* tercümesi, aşağıdaki bölümde tanıtılacak Şeyh Mahmûd Aradahanî'nin tercümesi ile karıştırılmış; bu zatın tercümesine ait nüshalar, genellikle Âlî'ye nispet edilmiştir. Ancak bizzat nüshaları görülmek suretiyle yapılan inceleme neticesinde Âlî'nin tercümesine ait olduğu tespit edilen nüshalar şu şekildedir:

Nüshalar

(1) Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud 2083, 49 yk., 15 st., ist. tarihi 1038/1628-29; (2) Süleymaniye Ktp. Reisülküttâb 1182/10, 141b-162b, 23 st., ist. tarihi 1086/1675-76 müst. Halife-i Muhâsebe-i Evkâf

42 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Menşe'ü'l-İnşâ*, haz. İ. Hakkı Aksoyak, Ankara 2007, s. 87-88.

43 Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 62. Fleischer verdiği bu bilgilere düştüğü dipnotta (50. dipnot) *Eyyühe'l-Veled* tercümesinin hiçbir nüshasına ulaşamadığını söylüyorsa da tercümenin 10'u aşkın nüshası günümüze ulaşmıştır.

Küçük Bostânzâde Mehmed; (3) Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Koğuş- lar 1056, 79 yk., 17 st., ist. tarihi 1182/1769, müst. Ali b. Beşîr Bos- navî; (4) İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 2187, ist. tarihi 1254/1838-39 (5) Süleymaniye Ktp. Ayasofya 1875, 62 yk., 15 st.; (6) Süleymaniye Ktp. Hamidiye 387/3, 36a-44a (baş ve sondan eksik); (7) Gazi Hüsrev Bey Ktp. 4295/2; (8) Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi 18319, 73 yk., 13 st.; (9) Manisa İl Halk Kütüphanesi 8015/2, 88b-136a, 17 st., müst. Dâvûd b. Mehmed; (10) Ankara Ad- nan Ötügen İl Halk Kütüphanesi 4824/3, 75b-129a yk., 17 st.; (11) Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi Râşid Efendi Eki 1153, 50 yk., 19 st. (bu nüsha görülemediği için bir karışıklık olup olmadığı tespit edilememiştir); (12); İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 3896.

1.5.1.2. Alî Halîfe b. Mehmed Antalyavî (ö. 1655'ten sonra), *Tercüme-i Eyyühe'l-Veled*

Yazma eser kütüphanelerinde 10'u aşkın nüshası bulunan bu tercümenin bazı nüshalarında, kaynak metnin tercümesine geçil- meden evvel sebab-i tercümenin anlatıldığı bir giriş bölümü bu- lunurken diğer nüshalarında ise bu bölüme yer verilmeden doğ- rudan kaynak metnin tercümesine geçilmiştir. Giriş bölümünü barındıran nüshalar, “hamd-ı bî-ħad ve şenâ-yı bî-‘add ol ħâlîk-ı mevcûdât ve râzîk-ı maħlûkât ‘âlimü’s-setr ve’l-ħafıyyât...” cüm- lesiyle başlar, hamdele ve salveleden sonra da tercümenin hangi sebebe binaen yapıldığı ve hangi padişaha sunulduğunun açıklan- dığı şu bölümle devam eder:

... vaķtâ kim bu ‘abd-ı ħaķîr-i keşîrû’t-taķşîr ... Sultân Murâd Ĥân ... zamân-ı salţanatlarında sarây-ı cedîd-i cennet-aşâra çırâğ olmaķ mü- yesser olup ‘alâ-ķadri’-t-ţâķa ‘ilm ü ma’rifete cidd ü ceħd itmeden ħâlî olmayup tâ evvel-i zıllullâħ ... Sultân Mehmed Ĥân b. Sultân İbrâħîm Ĥân ħâzretlerinüñ zamân-ı sa‘âdetlerine deġin ħuşûşan anlaruñ za- mân-ı şerîflerinde ‘âlî himmetlerin ‘ilm ü ma’rifete şarf itmeġe tâlîb ü râġîb kılmalarıyla ... herkes ķâdir olduġu ķadar ‘ilm ü ma’rifete ve ħıfz-ı Ķur’ân-ı ‘azîmü’ş-şâna meşġûl olup anlaruñ meyl ü muħabbetleri be- rekâtıyla sarây-ı ‘âmirelerinde cem’ olunan tâlîbler ü ħâfızlar bir pâ- dişâħ zamânlarında olmamışlardır ol maķarr-ı ‘ilm ü ma’rifetden bir miķdâr bu ‘abd-ı ħaķîre te’şîr itmegin İmâm-ı Ġazzâlî ... ħâzretlerinüñ mevâ’iz ü naşâyîħ ile memlû olan *Eyyühe'l-Veled* nâmıyla müsemmâ kitâb-ı müsteţâbını lisân-ı ‘Arabiden lisân-ı Türkîye tercüme idüp ol zübdetü’s-salâţîn ... Sultân Mehmed Ĥân b. Sultân İbrâħîm Ĥân ... ħâzretlerinüñ ‘atebe-i ‘aliyyelerine ihdâ kıldum ve nâmını *Tercüme-*

i Eyyühe'l-Veled ilâ Nâmi's-Sultân Mehmed diyü tesmiye eyledüm....
(Esad Efendi 1865, 64b-65a)

Sultan Murad (IV. Murad, 1612-1640) zamanında Sarây-ı Cedîd'e girdiğini söyleyen mütercim, her ilim ve marifet peşinde koştuğunu, Sultan Mehmed b. İbrâhîm (IV. Mehmed, 1642-1693) tahta geçtiğinde, ilim ve marifete çok önem verdiği için sarayda bulunan herkesin ilim ve marifet kesbetmekle uğraştığını ve sarayda o zamana kadar görülmemiş sayıda talebe ve hâfızın bulunduğunu söyler. Bu durumun kendisine tesir ettiğini söyleyen mütercim, Gazzâlî'nin mevize ve nasihatlerle dolu olan *Eyyühe'l-Veled* isimli eserini tercüme edip padişaha sunduğunu ve padişahın ismine atfen tercümesini *Tercüme-i Eyyühe'l-Veled ilâ Nâmi's-Sultân Muhammed* diye isimlendirdiğini açıklamaktadır.

Gerçekleştirdiği bu tercüme faaliyetinin sebebini bu şekilde açıkça beyan eden mütercim, bu bölümde ismini zikretmemektedir; ancak ulaşılabilen tüm nüshaların sonunda yer alan kayıta mütercim ismini zikrettiği gibi tercüme ne zaman tamamladığını da şu şekilde ifade etmektedir:

... İmâm-ı Gazzâlî ... hazretlerinin *Eyyühe'l-Veled* nâm kitâb-ı müsteftâbı 'aql-ı kâşıra muktezâsınca ve yanumuzda bulunan nüshanuñ terkibi hasebine biñ altmış beş senesi rebî'ü'l-evvelinüñ on dördüncü mübarek Cum'a gününde bi-'avnillâhi ta'âlâ el-müeyyir li'l-itmâm bu tercümenüñ ihtitâmı müyesser oldu bu 'abd-ı mütercimü'l-'âşî ... 'Alî Halife ... bu tercüme bed iden karındaşlardan ricâ'-ı tām ve temennâ-yı mâ-lâ-keâm ider ki haṭâ vü zeel vâkî' olan yirlerden bir mahall-i şihhate haml idüp zeyl-i 'afv ile setr ideler... (Esad Efendi 1865, 91b)

Bu kayıttan anlaşıldığına göre mütercimin ismi Alî Halife'dir ve tercüme, kendisinde bulunan bir nüshayı kaynak metin olarak kullanarak, 10 Rebiülevvel 1065/18 Ocak 1655'te tamamlamıştır. Kaynaklara müracaat edildiğinde böyle bir isimle karşılaşılma-
mıştır; ancak aynı isim tarafından yine bu tarihlerde yazılmış olan *Tercüme-i Enîsü'l-Münkati'in ilâ İbâdeti Rabbi'l-Âlemîn*, *Şerh-i Vasiyyet-i Ebû Hanîfe* ve *Şerh-i Fikhü'l-Ekber* isimli başka eserleri de bulunan kişi olması kuvvetle muhtemeldir.⁴⁴

Alî Halife, tercümesini yaparken Gelibolulu Âlî'de olduğu gibi önce kaynak metni birimlere ayırır daha sonra ise onu tercüme eder; ancak kaynak metni onun kadar genişleterek tercüme etme yoluna gitmez. Öte taraftan onun tercümesi, kaynak metnin söz

44 bkz. Yazar, a.g.t.

varlığına Türkçe asıllı karşılık bulmada hayli başarılıdır. Aşağıdaki alıntı bunun için iyi bir örnektir:

“el-hamdü lillahi rabbi'l-âlemîn ve'l-âkıbetü li'l-müttekîn”: ögmek Al-lâha maşşûşdur eyle Allâh ki cemî'-i maḥlûkatuñ rızkın virüp besleyicisidür daḥi cennet Allâh ta'âlâdan qorqıcılar içündür *“ve's-salâtü alâ nebiyyihî Muhammed”*: Daḥi Allâhuñ rahmeti nebîsi ya'nî peygamberi ḥazret-i Muḥammed üzerine olsun *“ve âlihî ecma'in”*: daḥi Allâhuñ rahmeti Muḥammedüñ âlinüñ cem'îsi üzerine olsun *“i'lem enne vâhiden mine't-talebeti'l-müttekâdimîn”*: taḥkîkân zamân-ı evvelde 'ilm isteyicilerden biri *“lâzeme hidmete's-şeyh el-imâm zeyniddîn hücceti'l-İslâm ve'l-müslimîn”*: mülâzım oldu Şeyḥ ḥazretlerinüñ ḥidmetine eyle şeyḥ ki dînüñ bezegidür daḥi İslâmuñ ve Müslümânlaruñ burhân-ı delîlidür ya'nî toḡrı yola qulaḡuzıdır *“Ebî Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî rahimehu'llâh”*: ol dîn bezegi olup İslâm ve Müslimînüñ burhânı olan Hâmid babası Muḥammed oḡlı Muḥammeddür ki İmâm-ı Gazzâlî dimekle meşhûrdur Allâhuñ rahmeti anuñ üzerine olsun *“ve'steḡil bi't-tahsîli ve kırâ'il-ilm aleyhi hattâ ceme'a min deka'iki'l-ulûm ve istekmele fezaile'n-nefs”*: ve ol şeyḥ ḥazretlerinüñ ḥidmetine mülâzım olup 'ilm isteyicilerden olan kimesne şeyḥden okuyup 'ilm taḥşîl itmege meşḡûl oldu tâ her 'ilmüñ incelerden ḥâşıl idüp nefis ululukların kemâle irişdürid *“sümme”*: ol mülâzım-ı mezkûr her dürlü 'ilmi okuyup taḥşîl itdükden soñra *“ennehû tefekkere yevmen fi hâli nefsihi”* ol mülâzım bir gün kendü nefsinüñ ḥâlini fikr eyledi ve bu fikr göñli üzerine düşüp kendüye didi ... (Laleli 1386, 1b-2a)

Nüshalar

Mukaddimesi (Girişi) olmayan nüshalar

(1) Milli Ktp. Yz A 8337, 40 yk., 21 st., ist. tarihi 1234/1818; (2) Hidiv Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 17573, 81 yk., 13 st.; (3) ez-Zekiyye Mahtutat 50, Mısır Milli Ktp., 132 yk., 15 st.; (4) İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 1408; (5) Süleymaniye Ktp. Laleli 1386, 68 yk., 13 st.

Mukaddimesi (Girişi) olan nüshalar

(6) Ankara Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 3496, 81 yk., 33 st., ist. tarihi 1066/1655, müst. Abdülkerim b. Abdullah; (7) Süleymaniye Ktp. Esad Efendi 1865/2, 64b-90b, ist. tarihi 1183/1769-70, müst. Hacı Os-mân Efendi; (8) Süleymaniye Ktp. M. Ârif-M. Murâd 57-2, 11b-47a; (9) Ankara Milli Kütüphane, 06 Mil Yz B 163, 79 yk., 13 st.

1.5.1.3. Şeyh Mahmûd Ardahanî Tokadî el-Kâdirî, *Tercüme-i Eyyühe'l-Veled*

“*el-hamdü lillâhi rabbi'l-âlemîn ve'l-âķibetü li'l-müttekîn ...*”
şeklindeki Arapça ve kısa bir hamdele ve salvele ile başlayan bu tercümede mütercim eserin tercüme ediliş sebebini şu cümlelerle ifade etmektedir:

Ma'lûm ola ki 'ulemâ'-i 'izâmdan ve meşâyih-i kibârdan ol mürşid-i kâmil ve ol 'âlim ü 'âmil-i yakîn Ebû Hâmid Muhammed el-Ġazzâlî ... Hâķ sübhânehü ve ta'âlâ aña tevfiķ eyleyüp zâhire vü bâtına müte'allık ne deñlü 'ilm var ise cümlesini kemâ-yenbaġi taᡥşil ü tekmil idüp ve her bâbda envâ'-ı kitâblar ve dürlü dürlü risâleler te'lif eylemişdür ve 'ale'l-ᡥuşûş ki *Ihyâ'u 'Ulüm* ile müsemmâ olan kitabı ki deryâ-yı muᡥîᡥ gibi mezâ'id ü fevâ'id ve cevâhir-i naşâyih-i 'aķâ'id birle memlû vü meşᡥündür şöyle ki bir mes'elesi bir miķdâr zihni pâķ olan kimesne müᡥâla'a kılup mefhûmını oñatça te'emmül eylese aşlâ va'z u naşîᡥate ihtiyâcı kalmayup bi-iᡥtiyâr müncezib olaydı lâkin muᡥavvel olmaġın ekşeriyâ nâs kâhıllık idüp anuñ fâ'idelerinden maᡥrûm kalmışdır pes fakîr ü za'îf daᡥi fikr eyledüm ki bu ᡥalka bir kitab olsa ki *'Ihyâ'u 'Ulüm'* da ve ġayrıda olan naşîᡥatlerüñ ġâyet görklüsü (gereklüsü) içinde münderic ola ve hem ġâyetle muᡥtaşar ola bu fikr üzre tecessüs iderken Şeyᡥ ᡥazretlerinüñ mü'ellefâtından işbu *Eyyühe'l-Veled* demek ile ma'rûf olan risâleyi tâ murâdum üzerine buldum lâkin gördüm ki lisân-ı 'Arabî ile taşnîf olunduġu ecilden 'Arabî ile ünsi olmayanlar maᡥrûm ᡥalurlar hemân dem ᡥillet-i bizâ'a 'Allâh ta'âlâ ᡥazretlerine tevekkül idüp bu mübârek risâleyi Türkî dil üzerine tercüme eyledüm ve müm-kün olduķca 'Arabî 'ibâretden ᡥazer itdüm tâ ki ol maᡥûle kimesneler daᡥi müntefi' olup mażmûniyla 'amel ideler... lâkin aşl-ı nüᡥᡥa gibi câbecâ *Eyyühe'l-Veled* 'ibâretini taġyîr itmedüm tâ ki anuñ tercümesi idüġi bârî nażar ile ma'lûm ola ... (Hacı Mahmud 3268, 1b-2a)

Yukarıya alınan metinde mütercim, öncelikle Gazzâlî'nin çok yönlü bir âlim olarak birçok eser kaleme aldığından bahsettikten sonra *Ihyâ'*nın önemine değinmektedir. Çok hacimli bir eser olduğu için insanların tembellek yapıp faydalarından mahrum kaldıklarını gördüğünü söyleyen mütercim, *Ihyâ'*da yer alan nasihatleri kapsayan muhtasar bir eser arayışında iken, Gazzâlî'nin *Eyyühe'l-Veled* isimli eseriyle karşılaştığını ve bunun tam da aradığı özellikleri hâvi bir eser olduğunu; ancak eserin Arapça kaleme alındığını görünce Arapçaya aşına olmayanların da bundan istifade etmeleri için eseri Türkçeye tercüme ettiğini söyler. Tercümesini yaparken mümkün mertebe Arapça kelimeleri olduğu gibi nakletmeyip Türkçe karşılığını vermeye çalıştığını söyleyen mütercim “eyyhü-

he'l-veled" ifadesini ise kaynak metni hatırlatması için aynen korduğunu ifade etmektedir.

Elimizdeki bu tercümenin mütercimi, ismini tercüme metnin içinde zikretmemektedir; ancak DTCF Küyüphanesi'ndeki nüshanın sonunda, Hacı Mahmud 3268 numaralı nüshanın da başında mütercim ismi olarak Şeyh Mahmûd Tokadî ismi bulunmaktadır. Bu kayıtlara binaen ismi tespit edilen mütercim hakkında kaynaklarda bilgi bulunamamıştır.

Yazma eser kütüphanelerinde birçok nüshası bulunmasına karşın, mütercimin ismi giriş veya sonda yer almadığı için bu tercümenin birçok nüshası Gelibolulu Mustafa Âlî'ye ait gösterilmiştir. Bizzat nüshaları görülmek suretiyle tespit edilebilen nüshaları şunlardır:

Nüshalar

(1) Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi 1089/1, 1b-42b yk., 15 st., ist. tarihi 1132/1719, müst. Hüseyin b. Ebî Müslim (Gelibolulu adına kayıtlı); (2) Balıkesir İl Halk Kütüphanesi 19/7, 87b-101a yk., 23 st., ist. tarihi 1065/1654 (Gelibolulu adına kayıtlı); (3) Ankara Milli Kütüphane, 06 Yz A 7832/1, 1b-43b yk., 13 st., ist. tarihi 1253/1838, müst. Mehmed b. Halil (Gelibolulu adına kayıtlı). (4) Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud 3268, 19 yk. 15 st.; (5) Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 1042/1, 7b-24a, 21 st.; (6) Süleymaniye Ktp. Tercüman 306, 29 yk. 17 st.; (7) Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 3950, 17a-72b, 11 st.; (8) Süleymaniye Ktp. Kemal Edip Kürkçüoğlu 52, 1b-26b yk., 19 st.; (9) Süleymaniye Ktp. Fatih 3691/2, 24b-67a, 13 st.; (10) Millet Ktp. AE Şerriye 22, 118b-139a; (11) Ankara Üniversitesi DTCF Ktp. Üniversite A 375/II, 4b-27b yk., 15 st.; (12) Süleymaniye Ktp. İbrâhim Efendi 395, 1b-12b, 27 st. (Gelibolulu adına kayıtlı); (13) Ankara Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 692/3, 87a-112a yk., 19 st.; (14) 32 Ulu 144, Uluborlu, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., 49 yk., 9 st.; (15) Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1266/3, 192b-205b yk., 23 st., (Gelibolulu adına kayıtlı).

1.5.1.4. (Mütercimi belirsiz), *Tercüme-i Eyyühe'l-Veled*

Ankara Milli Kütüphane'de (06 Mil Yz A 4274/4) bulunan bu tercüme, içinde bulunduğu mecmuanın 56b-78a yaprakları arasında yer almaktadır. *Tercüme-i Eyyühe'l-Veled li-İmâm-ı Gazzâlî* başlığından sonra herhangi bir giriş olmaksızın doğrudan kaynak met-

nin tercümesiyle başlar. İsmi tespit edemediğimiz mütercim, kaynak metni “üstü çizili” küçük bölümlere ayırarak, Türkçeye tercüme etmiştir. Mütercim genellikle kaynak metne sadık kalarak tercümesini yapsa da, bazen açıklama ve açıklama yoluna da başvurur. Tercümenin baş tarafı şu şekildedir:

“*Bismi’llâhir-rahmâni’r-rahîm*”: Allâhuñ adıyla başladum eyle Allâh ki esirgeyicidir dünyâda müslümânı daği kâfiri daği eyle Allâh ki rahmet idicidir âhîretde mü’minlere “*el-hamdü li’llâhi rabbi’l-âlemîn ve’l-âkıbetü li’l-mütttekîn*”: ögmeklik şol Allâha olsun ki ‘âlemleri besleyicidir ve daği âhîret ya’nî cennet Allâhdan qorqıncılar içündür ve ‘âkıbet diyü her nesnenüñ şoñına dirler “*ve’s-salâtü alâ nebiyyihî Muhammed*”: Daği Allâhuñ rahmeti nebisi üzerine olsun ki Muḥammeddür muşannif rahmetullâhi nebî kaydıyla iktifâ eylemedi nebî çok olduğundan ötürü pes Muḥammed dimekle maqşüd olanı taşrıḥ eyledi Muḥammed demekle ve Muḥammed diyü lügatde öğülmüşe dirler “*ve âlihî ecma’in*”: daği Allâhuñ rahmeti âl ve cemî’-i mü’minler üzerine olsun ve âlden murâd şoydur bu maḥalde “*i’lem enne vâhiden mine’t-talebeti’l-müttekaddimîn*”: taḥkîk bir kimse öñ isteyicilerden “*lâzeme hidmete’s-seyh el-imâm zeyniddîn hücceti’l-İslâm ve’l-müslimîn*”: mülâzım oldu Şeyhü’l-İslâmüñ hıdmetine eyle imâm ki dîn bezegidür daği İslâm ve Müslümânlaruñ hüccetidir delil ma’nâsınadır ve delil kulağuz ma’nâsınadır “*Ebi Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî rahimehu’llâh*”: ol dîn bezegi olup İslâmüñ hüccet[i] olan Hâmid babası Muḥammed oğlu Muḥammeddür ki İmâm-ı Ğazzâlî dimekle meşhûrdur Allâhuñ rahmeti anuñ üzerine olsun ya’nî mezkûruñ “*ve’şteğil bi’t-tahsîli ve kırâ’i’l-ilm aleyhi*”: daği mülâzım-ı mezkûr meşğül oldu kendüye lâzım olanı ḥâşil itmege daği okumağa o mezkûr şeyḥ öñinde “*hattâ ceme’a min dekâ’iki’l-ulûm*”: tâ cem’ eyledi ‘ilimlerüñ dürlü incelerinden “*ve istekmele fezaile’n-nefs*”: daği tamâm itdi ya’nî ḥâşil itdi nefis ululukların “sümme”: andan şoñra “*ennehû*” taḥkîk mezkûr mülâzım “*tefekkere yevmen fi hâli nefsihi*”: fikr eyledi bir gün kendü nefsinüñ ḥâlini “*ve hatara alâ bâlihî*”: daği bu fikr vâkı’ oldu göñli üzerine “*kâle innî kara’tü envâ’an mine’l-ulûm*”: didi mezkûr taḥkîk ben okudum dürlü ‘ilimlerden “*ve saraftü rey’âne ömrî alâ ta’allümihâ ve cem’ihâ*”: daği ḥarc eyledüm ‘ömrümüñ evvelin ya’nî eyüsin ol ‘ilmi ögrenmek daği cem’ itmek üzerine....” (46b-47a)

Tercümenin sonu ise şu şekilde bitmektedir:

Hârûnu’r-Reşid Ca’fer-i Şadıkı r.a. depelemege and içmiş idi çün Ca’fer ḥazretleri bu du’âyı okudu Allâh ta’âlâ anuñ şerrinden qurtardı. “*Allâhümme inneke hafizte el-gulâmîn bi-salâhi vâlidihimâ fa’hfizni bi-salâhi Muhammed aleyhi’s-selâm*” ‘Abdullâh b. Mes’ûd r.a. buyurmuş ki her kim bir zâlimden qorкса bu du’âyı oқыya Allâh ta’âlâ şerrin-

den kırtara “*Allâhümme rabbe's-semâvâti's-seb' ve rabbe'l-arşî'l-azîm kün lî câren min fülân b. fülân ve min etbâ'ihî ve şerrihî el-elcin ve'l-ins bi-kıratı alâ ehadin minhum ev en yudğıye azze ve celle*” imân selâmeti için her şabâh ve her ahşam okına

1.5.1.5. (Mütercimi belirsiz), *Tercüme-i Eyyühe'l-Veled*

İki nüshası (Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 4117 ve Yazma Bağışlar 5614) bulunan bu tercümede, doğrudan kaynak metnin tercümesi yapılmış; başında ya da sonunda tercüme edene dair bir bilgi verilmemiştir. Bu sebeple mütercime veya eserin tercüme ediliş sebebine dair bir bilgi tespit edemedik. Ayrıca, nüshalarda tercüme tarihine dair bir kayıt da yoktur. Tercümenin baş tarafı şu şekildedir:

el-hamdü li'llâhi rabbi'l-âlemîn ve'l-âkıbetü li'l-müttekîn ve's-salâti alâ nebiyyihî Muhammed ve âlihî ecma'in eyyühe'l-veled ya'nî ey benim oğlanuğum Allâh ta'âlâ hazreti seni dünyâda bâkî eyleyüp dâ'imâ dostları yolundan ayırmasun şöyle bilesin ki ne deñlü naşihatler ki işbu risâlede derc itdüm cümlesi âyetden ve hadîşden ihrâc olunup aslâ gayr-ı kelâm hal olunmamışdur eger bundan evvel âyetleri ve hadîşleri oñat mülâhaza idüp her birinden hişşe aldın ise benüm naşihatüme ne ihtiyâcuñ kalur ve eger almadın ise baña sü'âl eyle ki bu geçen 'ömründe ne tahşil itdün eyyühe'l-veled bilmiş ol ki ol ma'den-i risâlet ümmetine eylediği naşihatlerden birisi budur ki buyurur... (Yazma Bağışlar 4117, 1b-2b)

1.5.1.6. (Mütercimi belirsiz), *Tercüme-i Eyyühe'l-Veled*

Hacı Beşir Ağa 343⁴⁵ numarada bulunan ve Gelibolu Mustafâ Âlî'ye izafe edilen bu tercüme, *Eyyühe'l-Veled*'in ismi belirsiz bir mütercim tarafından “kelime kelime”, başka bir ifadeyle “tahte'l-lafz” bir şekilde yapılan tercümesidir. Tercümenin baş tarafı:

el-ğamdü: ögmek o kimseye lâyıkdur lillâh: ancak Allâh içündür rabbi'l-'âlemîn: ancılayın Allâh dur ki 'âlemlerün rabbisidür ve'l-'âkıbetü li'l-müttekîn: 'âkıbet müttaķiler içündür ...taħķıķan bir kimesne ...ta-liblerden bir kimesne ...müteķaddimîn tãliblerden bir kimse ...mülâzemet eyledi ...ol tãlib şeyhe mülâzemet eyledi ...ancılayın şeyhdür ki dînün bezegidür.... (başlangıç bölümü) eyyühe'l-veled: ey oğul ...ey benim 'azîz muħabbetlü oğlum ...Ħaķ ta'âlâ senün 'ömrin uzun eylesün ...ta'atda olduğın hâlde... (1b)

45 Her biri 8 satırı hâvi 144 yapraktan oluşan bu eser, 28 Safer 1095/ 12 Şubat 1684 senesinde istinsah edilmiştir.

1.5.1.7. (Mütercimi belirsiz), *Tercüme-i Eyyühe'l-Veled*

Milli Ktp. Yz. A 664 numarada bulunan bu tercümede, ismini vermeyen mütercim Arapça bir hamdele ve salvele bölümünden sonra *EV*'yi, herkesin faydalanması maksadıyla tercüme ettiğini şu şekilde ifade etmektedir:

... ve ba'de bu bende-i dâ'î ve 'abd-i bî-sâ'î hâzret-i İmâm ... el-Ğazzâlî ... hâzretinüñ telâmizinden birine nuşh u pend üzere tahrîr itdiği risâleyi Türkî üzere tercümeğe mübâşeret itdim ki mübtedî olanlara ehven ve müntehî olanlara eshel ola... (1b)

21 Şaban 1235/3 Haziran 1820 yılında istinsahı tamamlanan bu tercümenin maalesef ki ne zaman yapıldığı da tam olarak belli değildir. Tercümede kaynak metinde yer alan “eyyühe'l-veled” ifadesini “ey oğul” ifadesiyle karşılayan mütercim, kaynak metnin lafzına –ayet ve hadisler hariç– yer vermemiştir. Tercümenin diğer mütercimi belirsiz tercümelerden ayırt edilmesi maksadıyla sebep-i tercüme bölümünden sonraki metinden bir parça aktarıyoruz:

İmdi hâzret-i İmâmın ol risâleyi tahrîriene sebep bu oldu ki talebeden biri şeyhün hizmetine mülâzım olup taşşile ve kırâ'et-i 'ulüma meşğül olup dekâyık-ı 'ulümü cem' ve kemâl üzre fezâ'il-i nefsi taşşil itdükden sonra bir gün nefsinin hâlin fikr ve kalbine huşûr idüp didi kim ben envâ'-ı 'ulümü taşşil idüp hâşılı 'ömrimi 'ulümüñ cem' ü te'allümünde ifnâ itdüm ve hâlâ lâyıkdur ki 'ulümdan kağı nevdür baña yevm-i mî'âdda ve rûz-ı tenâdda nâfi' olup ve kabirde münis olup zülmet-i kabri dâfi' olan ve nef'i olmayan kağı 'ilmdür tâ kim gayrı nâfi' olan 'ilmi terk idem... (1b)

Tercümenin sonu kaynak metinde yer alan duaların tercümesiyle son bulmaktadır:

... ma'nâ-yı du'â-yı şerîf budur ki ey benim ma'bûdum senden tamâm ni'met isterin ve vebâlden kurtulmağ üzere devâm ve rahmetün cümle-ye şümûlın ve 'âfiyetün ya'nî her zamân râhat üzere olmağın huşûlın ve gınâ ile olan dirligi ve sa'âdet ile mürûr iden 'ömrü ... ey esirgeyicilerün ziyâde esirgeyicisi eger sü'âl olunursa âbâ' u ümmehât cem' lafzıyla ne sebebden zıkr olındı cevâbında budur ki ecdâda ve cedde ümmehât dinilür ol ecilden lafz cem' ile 'ayân olındı. (7b-8a)

1.5.1.8. (Mütercimi belirsiz), *Tercüme-i Eyyühe'l-Veled*

Yine mütercimi belirsiz ve yukarıdaki tercümelerden farklı olduğu anlaşılan *EV* tercümelerinden biri de Atatürk Kitaplığı Osman Ergin yazmaları arasında 1521 numarada bulunmaktadır. “el-

hamdü lillâhi rabbi'l-âlemîn..." şeklindeki bir cümlelik hamdele ve salveyle başlayan tercümede, tercümenin kim tarafından, hangi sebeple ve ne zaman yapıldığına dair herhangi bir ön bilgi verilmeden kaynak metnin tercümesine geçilmiştir. Bu giriş bölümü eserin diğer tercümelere farklı olduğunun anlaşılması için aynen alıntılanmıştır:

Şeyh ... Gazzâlî zamânından tullâb-ı 'ilmden birisi hitmet-i şeyhe mü-lâzemet idüp taşşil-i 'ulûma meşğûl olup müdâvemetinde cidd-i belîğ eyledi hattâ cem'-i dağâyıq-ı 'ulûmı taşşil ve fezâyl-i nefsi tekmlil itdükden sonra hizmet-i şeyhden müfârağat idüp hâşıl olan 'ulûmuñ müdâresesine ve müzâkeresine iştiğâl üzre müdâvim oldı ittifağen bir gün hâtırına bu huşûr itdi ki bunca zamândan berü mâye-i 'ömri 'ulûmuñ taşşiline ve ta'lîmine ve cem'ine şarf eyledüm hâliyâ maşşûd-ı aşlı 'ilmden 'ulûm-ı nâfi'adur... (1b-2a)

Kaynak metnin sonunda yer alan duaların tercüme edilmeden bırakıldığı bu tercüme 33 yapraktan oluşmakta olup sonunda herhangi bir istinsah kaydı da bulunmamaktadır.

1.5.1.9. Mehmed Reşîd (ö. 1358/1939), *Tercüme-i Eyyühe'l-Veled*

1305/1887 yılında İstanbul'da İstapan Matbaası'nda basılan bu tercüme, Mehmed Reşîd el-Bağdâdî⁴⁶ tarafından tercüme edilmiştir. Arapça bir girişle başlayan bu tercümede; hamdele ve salve bölümünden sonra, mütercimın eser hakkında bilgi verdiği bir bölümle –yine Arapça olarak– devam etmektedir. Bu bölümde *Eyyühe'l-Veled*'i çocuklar için tercüme ettiğini ifade eden Mehmed Reşîd Efendi devrin padişahı II. Abdülhamid'in (1842-1918) övgüsüne de kısaca yer verir. Daha sonra "Mukaddime" başlıklı bir bölüme yer veren mütercim, burada hastalıkların "a'zâ-yı zâhire" ve "a'zâ-yı bâtna" olmak üzere iki türlü olduğunu; a'zâ-yı bâtna'ya ait hastalıkların şer'-i şerife uymakla sıhhat bulacağını söyledikten sonra sözü İmâm-ı Gazzâlî'ye ve *Eyyühe'l-Veled* adlı eserinin yazılış öyküsüne getirir. Bu bölümden sonra tercümesine başlayan Mehmed Reşîd, önce "metn" başlığıyla kaynak metinden bazen bir cümle bazen de paragrafı aynen almış ardından da "mahsûl-ı makâl" başlığı ile bu metni tercüme etmiştir. Tercümesini ya-

46 1861-1939 yılları arasında yaşayan Mehmed Reşîd Bağdâdî'nin hayatı hakkında İbnü'l-Emîn Mahmûd Kemal İnal bilgi verirken onun *Eyyühe'l-Veled*'i tercüme ettiğini de bildirmektedir (*Son Asır Türk Şairleri*, haz. İbrahim Baştuğ, c. IV, AKM Yayınları, Ankara 2002, s. 1906).

parken “eyyühe'l-veled” ifadesini “ey ferzend” diye karşılamıştır. Mehmed Reşîd'in tercümesi incelendiğinde, kaynak metne sıkı sıkya bağlı bir tercümeden ziyade, açılmış, genişletilmiş; âdeta bir şerh halini almış bir metin olduğu görülmektedir.

Yukarıda sıralanan bu tercüme dışındaki, Ülken EV'nin iki tercümesinden daha bahseder. Bunlardan birisinin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. 7189 numarada bulunduğunu söyleyen Ülken bu tercümenin, Kapan Kurt diye meşhur olan Mehmed İdebali Hoca tarafından 983/1575 yılında yapıldığını; diğer tercümenin aynı kütüphanede 7186 numarada bulunduğunu ve Ali Şir el-Sinevi adlı biri tarafından tercüme veya istinsah edildiğini söyler. Nüshaları tarafımızdan görülemediği için, bu nüshaların EV'nin yukarıda sıralanan tercüme nüshaları mı yoksa bunlardan farklı tercüme mi olduğu şimdilik anlaşılamamaktadır.

1.5.2. EV İle İlgili Yanlış Kayıtlar

Yûnus b. Halîl b. Mehmed Kastamonî'nin *Mi'yârü'l-Eşrâr ve'l-Ahyâr* isimli eseri de eldeki tek nüshasında (Süleymaniye Ktp. Serez 4059), *Eyyühe'l-Veled* tercümesi olarak gösterilmiştir; ancak nüsha incelendiğinde İsfendiyar oğlu İsmâil Bey (ö. 1479) adına kaleme alınan tasavvufî bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Eserin girişinde, EV'den bir alıntı yapıldığı için eserin EV'nin tercümesi olduğu zannedilmiş olsa gerektir.

Ülken, bahsi geçen makalesinde Lütfullâh b. Abdülhayy'ın kaleme aldığı *Tenbihü'l-Âkilîn ve Te'kidü'l-Gâfilîn* adlı eserin EV'nin tercümesi olduğunu söylemektedir; ancak bahsi geçen eseri Millet Ktp. AE Şeriyeye 257 numarada bulunan nüshasından hareketle incelediğimizde tercümeyle dair bir şey bulunamamıştır. Lütfullâh b. Abdülhayy eserine klasik bir şekilde hamdele ve salvele ile başladıktan sonra ismini zikredip dönemin padişahı Sultân Süleymân b. Selîm'in (Kânûnî, 1495-1566) (Ülken'in dediği gibi Mehmed b. Selîm'in değil) övgüsüne yer verir. Daha sonra eserinin yazılış sebebini açıklayan müellif, herkesin anlaması için iman ve İslam konusunda Türkçe bir eser yazdığını ve bunu dört bâb üzerine tertip ettiğini söyler. Müellifin kendi ifadelerine göre bu bölümlerin içerikleri şöyledir:

evvelki faşl: farz olunan 'ilmüñ ve fazîlet-i 'ilmüñ beyânındadır ve imân u İslâm bilinmez illâ 'ilm ile. ve ikinci faşl: imân ve İslâm beyânındadır ve üçüncü faşl: tevhid ve müşâbehât beyâ-

nındadır ve dördüncü faşl: İmānı bilenüñ ve bilmeyenüñ hükmi beyānındadır... (3b-4a)

Bu açıklamalardan sonra eserine başlayan Lütfullâh b. Abdülhayy, eserinde *Eyyühe'l-Veled* bir tarafa tercüme kelimesine dahi yer vermemektedir. Ülken'in hangi karineye binaen bu eserin *EV*'nin bir tercümesi olduğunu söylediği maalesef anlaşılamamıştır.

Gazzâlî'nin *Eyyühe'l-Veled* adlı eserinden esinlenerek kaleme alınan bazı eserler de bulunmaktadır. Bunlardan biri, Süleymân b. Çerâğ adlı biri tarafından kaleme alınmış olup gerek yazma eser kütüphanelerinde gerekse de 6 kez yapılan Arap harfli baskılarında *EV* tercümesi olarak tanıtılmıştır. Ancak bahsi geçen eser incelendiğinde bunun *EV*le ilgisi olmadığı, klasik bir ilmihâl kitabı görünümü arzettiği görülmektedir. Nitekim eserin sonunda yer alan kayıtta ismini Süleymân b. Çerâğ diye ifade eden yazar da isimlerini teker teker saydığı yaklaşık on ayrı eserden yararlanarak eserini oluşturduğunu açıkça ifade etmektedir. Muhtemeldir ki bahsi geçen yazarın da eserinde *EV* de olduğu gibi "eyyühe'l-veled" ifadesini sıkça kullanması bu yanlış anlaşılmaya sebep vermiştir.

Mehmed Amîkî adlı biri tarafından kaleme alınan kısa hacimli bir eser de⁴⁷ benzer şekilde *EV* ile karıştırılmıştır. Bazı kütüphane kayıtlarında *EV* tercümesi olarak geçen bu eser *EV* den ilham alınarak kaleme alınan telif bir eserdir. Girişte verilen bilgiye göre, Mehmed Amîkî, "tâife-i mellâh" dan *Veled* isimli bir gencin zındık taifesine katılıp onlarla vakit geçirdiğini görünce ona nasihat bâbında kısa bir eser kaleme alır. Her nasiatın başına "eyyühe'l-veled" ifadesi konulduğu için bu eser de *EV* tercümesi zannedilmiştir.

1.6. *Nasîhatu'l-Mülûk* (NM)

Gazzâlî'nin siyasetname türünün öncü eserlerinden biri olan bu eseri, Melikşah'ın oğlu Sultan Muhammed Tapar'a (1082-1118) hitaben Farsça olarak yazılmıştır. Daha sonra Alî b. Mübârek b. Mevhûb ismindeki bir mütercim bunu Musul Atabeği Alp Kılıç (ö. 595/1199) adına *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk* adıyla Arapçaya çevirmiş ve eser daha ziyade bu Arapça tercümesiyle meşhur olmuştur.⁴⁸ Türkçeye yapılan tercümelere de büyük oranda bu Arapça tercümenin kaynak alındığı görülmektedir.

47 Birkaç nüshası için bkz. Hâlet Efendi 764/3; Kılıç Ali Paşa 587/2; Uşşâkî Tekkesi 479/3.

48 Karlığa, "Gazzâlî: Eserleri", s. 523-24; Bedevî, *a.g.e.*, s. 174.

1.6.1. *NM*'nin Tercümeleri

Bu makalenin sınırları dâhilideki uzun süreçte, Gazzâlî'nin en fazla tercüme edilen eseri *NM*'dir. *NM*'nin bazı tercümeleri, Osmanlı dönemindeki klâsik biyografik/bibliyografik kaynaklarda geçmektedir; ancak bu tercüme hakkında bilgilerin verildiği ilk kaynak Fritz Meier'in 1939'da *ZDMG*'de neşredilen bir tanıtım yazısıdır.⁴⁹ Meier, *Nasihatu'l-Mülük*'un Tahran baskısı münasebetiyle yazdığı tanıtım yazısında eserin Türkçe tercümlerine de bir bölüm ayırmış ve 5 ayrı tercüme tanıtmıştır. Ülken'in makalesinde ise bu tercümelere sadece üçü hakkında bilgi verilirken, Câsim Avcı'nın *DİA*'da (c. XXXII, s. 411) yazdığı "Nasihatu'l-Mülük" maddesinde de sadece üç tercümenin ismi zikredilmiştir.

1.6.1.1. Abdussamed b. Seydî Alî b. Dâvûd Diyarbekrî (ö. 1539'dan sonra), *Tercüme-i Nasihatü'l-Mülük*

NM'nin tespit edilebilen ilk Türkçe tercümesi, Ali Rıza Karabulut ve Ahmet Turan Karabulut tarafından hazırlanan *Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslam Kültür Tarihi ile İlgili Eserler Ansiklopedisi* adlı katalogta geçmektedir.⁵⁰ Kahire Üniversitesi'nde 7057 numara bulduğu ifade edilen tercümenin 53 varaktan oluştuğu kaydedilmiştir. Bahsi geçen mütercimim hayata hakkında klâsik biyografik kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır; ancak –Kâtip Çelebi'nin de bahsettiği (*KZ*, c. II, s. 1943)– *Tercüme-i Nüzhetü's-Seniyye fi Zikri'l-Hulefâi ve'l-Mülûki'l-Mısriyye* adlı başka bir tercümesi de vardır.⁵¹

1.6.1.2. Ahmed b. Mu'allimzâde el-Edhemî, *Tercüme-i Nasihatü'l-Mülük*

Beyazıt Devlet Ktp. Bâyezîd 3902⁵² numarada bulunan bu tercüme "*fevâkıb-ı menâkıb-ı hamd ü sipâs ve garâyib-i regâ'ib-i şükr-i bî-kiyâs hazret-i âferide-kâra ...*" şeklindeki bir hamde cümlesi ile başlar. Hamde ve salve bölümü tamamlandıktan sonra mütercim eserin tercüme sebebini şu ifadelerle açıklamaktadır:

... bu zerre-i bî-mikdâr ve kemîne-i hâksâr el-muhtâc ilâ rahmetillâhi'l-meliki'l-ezelî Ahmed b. Mu'allimzâde el-Edhemî bir gice bu küşe-i gur-

49 "Al-Ğazzâlî, Abû Hâmid Muhammad: Nasihatu'l-mulûk. Herausgeg. v. Calâl-i Humâ'î. Teheran, Maclis 1315-17 (şamsî). (26TM159 S.)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)*, Band: 93 (1939), s. 395-408. (Bundan sonra "Meier")

50 bkz. c. III, s. 1750 (4707 numarada).

51 bkz. Milli Ktp. Yz B 676.

52 Meier'in de gördüğü bu nüsha, her sayfası 21 satır olan 42 yapraktan oluşmakta olup Mustafâ b. Mehmed tarafından 1174/1760-61 yılında istinsah edilmiştir.

betde dil-i hâzîn ile hâzret-i İmâm Gazzâlî ... mü'ellefâtından *Nasîhatü'l-Mülûk* adlı kitâb-ı şerîf ve mecmû'-ı münîfine nazâr idüp mü'tâla'a ider iken nâ-gâh ufq-ı hâtifden bir âvâz-ı gam-perdâz irişdi ki bu kitâb-ı laţîfün emşâl-i 'acîbe ve hikâyât-ı ğarîbesinden bir niçesini libâs-ı Türkî ile mülebbes ve 'ibârât-ı zâhire ile tercüme vü mü'esses kılp ol ma'denü'l-'adl ve mazharü'l-faẓl ... a'nî be-hâzret-i Rüstem Paşa ... cenâbinuñ meclis-i kâm-rân ve maḥfil-i kâm-yâbına 'arz oluna me'mül ü mütevaḳ-ḳı'dur ki İmâm Gazzâlî hâzretlerinüñ neşâyih-i şerîfesinden ... maḥzûz ve bu Türkîce risâle daḥi fi'l-cümle mazhar-ı iltifâtı ile melḥûz buyrulaydı vaḳtâ kim bu faḳîr ü müstemend ve 'aciz ü derdmend bu ḥiṭâb-ı müsteṭâbî güş itdüm cân u dil ile ḥurûş idüp sem'an ve ṭâ'aten ḳabül idüp 'izz ü ḥuzûr-ı pür-sürûrlarına küstâḥâne 'arz olundu... (1b-2a)

Alıntıda verilen bilgiye göre, mütercim bir gün Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-mülûk* adlı eserini mütalaa ederken ansızın bir ses işitir. Bu ses, kendisine *NM*'deki birkaç hikâyeyi tercüme edip Rüstem Paşa'ya sunmasını söyler. Mütercim de bu gaybî sese uyarak *NM*'yi tercüme etmeye karar verir. Tercüme yapan Ahmed b. Mu'allimzâde el-Edhemî hakkında kaynaklarda bilgi bulunamamıştır; ancak tercümesini Rüstem Paşa'ya⁵³ sunduğu dikkate alınır sa XVI. yüzyılda yaşadığı ve tercümesini de bu paşanın vefatından (1561'den) evvel kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Ahmed b. Mu'allimzâde'nin tercümesinde Alî b. Mübârek'in Arapça tercümesi kaynak alınmıştır. Yapılan karşılaştırmalı okumalar neticesinde elimizdeki bu tercümenin tam olmadığı ve sebep-i tercüme bölümünde "bu kitâb-ı laţîfün emşâl-i 'acîbe ve hikâyât-ı ğarîbesinden bir niçesini..." şeklinde ifade edildiği üzere kitabın bazı bölümleri seçilerek yapılan müntehab bir tercüme olduğu anlaşılmıştır.

1.6.1.3. Âşık Çelebi, Pîr Mehmed b. Alî b. Mehmed el-Bursevî (ö. 1572), *Tercüme-i Tibri'l-Mesbûk fi Nesâyihî'l-Vuzerâ ve'l-Mülûk*

Gazzâlî'nin *NM*'sini Arapça versiyonundan Türkçeye tercüme edenlerden biri de *Meşâ'irü's-Şu'arâ* adlı tezkiresiyle bilinen Âşık

53 Kaynaklara müracaat edildiğinde ekâbir-i devletten Rüstem Paşa isimli başka kimselerle de karşılaşmak mümkünse de bunlardan en meşhuru Kanuni Sultan Süleyman döneminde veziriazam olan ve kızı Mihrimâh Sultân ile evlenmiş Rüstem Paşa'dır (Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", *DİA*, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 288-300). Nitekim tercümede yer alan medih ifadeleri de bunu teyit eder niteliktedir.

Çelebi'dir.⁵⁴ "Senā vü maḥmidet ḥazret-i ḥallāk-ı ḥakīmūn cenāb-ı kibriyāsına vācibdür ki..." cümlesiyle başlayan bu tercüme kısa bir hamdele ve salveleden sonra sebep-i tercüme mahiyetindeki bir bölümle devam eder. Bu bölümde âlimlerin *tenbih* ve *ikaz*la me-mur olduklarını söyleyen mütercim, özellikle sultanlar için "teh-zib-i ahlāk"ın "kemâl-i mertebe" lâzım olduğunu; sultanların işleri çok olduğundan bu konudaki nasihatlerin başka insanlar tarafın-dan bunlara verilmesi gerektiğini söyler. Mütercim daha sonra da eseri niye tercüme ettiğini şu şekilde ifade eder:

... binā'en 'alā zālike e'imme-i dīn ... naşāyih-i mülük-ı ümerāda niçe kütüb ü resāyil tertīb ü tedvīn ve şunūf-ı ḥikāyāt ve đurūb-ı emşāl ta'yīn ü teybīn eylemişlerdür ol cümleden biri cāmi'-i cem'ü'l-fünūn ... ḥüccetü'l-İslām Ebū Ḥamid Muḥammed b. Muḥammed el-Ġazzālī ... selāfīn-i Selçukıyyeden Sulṭān Muḥammed b. Melikşāh ... nāmına tertīb idüp ve aña ḥiṭāb idüp terkīb itdüğü *et-Tibrü'l-Mesbūk fi Naşā-yih'l-Vüzerā ve'l-Mülük* ismiyle müsemma kitābdur... ve ḥāliyā bir sulṭān ki māye-i 'āşirede umūr-ı ḥilāfet-i rabbāniyyenün mübāşiridür ... Sulṭān Süleymān Ḥān ... fiṭrat-ı pāk ve fiṭnat-ı derrākinün vüfür-ı zuḥūrī muḳtezāsınca tenbih ü naşihātden ... müstağnidür ... cümle fermān-berlerinün teyaḳḳuz u intibāhı ḥuşuşā ni'me'l-vekil ... ḥazret-i Rüstem Paşa ... şāhib-i devleti 'ādeti üzre i'la'-ı kelimetullāh eylemekte aña iktidā ... eylemekte anuñ eserine iḳtifā eyler nihād-ı 'ālī-nejād ... ve tevfiḳ ü şalāh u sedād üzre mebnīdür lākin her mertebede tenbih lâzım-ı fā'ide-i ḥayr ma'nāsın ḥālī olmaduğı ecilden kitāb-ı mezkūr sulṭān-ı mūmā ileyh ism-i sāmisiyle ve vezīr-i nāmdār nām-ı nāmisi üzre tercü-me olunup maḥall-i müteḥammil olmaduğı sebebden ru'ünet-i şā'irī ve tekellüfāt-ı sūḥan-verīde iḥtirāz olunup 'ibārāt-ı vāziḥa ve kelimāt-ı faşihā üzre tertīb ü taşīr olundu... (İbrahim Efendi 463, 1b-2a)

Yukarıdaki alıntıyı biraz açmak gerekirse, Âşık Çelebi padişahlara nasihat verme konusunda birçok kitap ve risale kaleme alındığını, bunlardan birinin de Gazzālī'nin *et-Tibrü'l-Mesbūk fi Nasihati'l-Mülük* adlı eseri olduğunu, her ne kadar devrin padişahı Sultan Süleyman'ın temiz fitratı nasihate ihtiyaç duymasa da uyarının her zaman faydalı olduğunu bildiği için bahsi geçen eseri padişah ve veziri Rüstem Paşa adına tercüme ettiğini yazar. Mütercim, tercü-mesini açık ve anlaşılır bir üslupla yaptığını da ifade etmektedir.

Konuyla ilgili doğrudan veya dolaylı olarak bilgi veren kaynaklar-

54 Asıl adı Pîr Mehmed olan Âşık Çelebi, 1520-1572 yılları arasında yaşamış olup *Meşâ'irü's-Şu'arâ* isimli tezkiresiyle bilinmektedir. Tezkiresi dışında 11 eseri kaydedilen Âşık Çelebi'nin hayatı ve eserleri için bkz. Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, c. I, s. 27-45.

da⁵⁵ bahsedilen bu tercümenin girişinde ismini zikretmeyen Âşık Çelebi, tercümenin sonunda yer alan 7 beyitlik bir manzumede mahlasını şu beyitle zikreder:

Murâd olan budur 'Âşık Hudâdan
Ki bizi şaklaya şerr-i nisâdan (İbrahim Efendi 463, 81b)

Nüshalar

(1) İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 9864, ist. tarihi 1032/1622-23; (2) İngiltere Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Or. 9797, ist. tarihi 1058 (1648); (3) Atatürk Kitaplığı Belediye Yazmaları 653, 102 yk., 17 st., ist. tarihi 23 Rebiülahir 1107/ 29 Ocak 1696, müst. Mehmed b. İbrâhîm Hüsâm; (4) Süleymaniye Ktp. Lala İsmail 254, 20 yk., 17 st., ist. tarihi evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1120/ 28 Temmuz-7 Ağustos 1708, müst. Ahmed b. Ayas el-Morevî; (5) Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi 463, 81 yk., 21 st., ist. tarihi Muharrem 1151/Nisan-Mayıs 1738, müst. Mehmed b. Ahmed Eyyûbî; (6) Süleymaniye Ktp. Mihrişah Sultan 161, 100 yk., 17 st.; (7) Nurosmeniye 3741, 108 yk., 17 st.; (8) TBMM Ktp. 249, 66 yk., müst. Kütahyalı Ahmed Vehbî b. Alî; (9) Beyazıt Devlet Ktp. Velîyyüddîn Efendi 1966, (10) Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Bağdat Köşkü 351, 96 yk., 15 st.

1.6.1.4. Alâyî b. Muhibbî (Muhyî) eş-Şerîf eş-Şîrâzî (XVI. yüzyıl -II. Selâm devri-), *Neticetü's-Sülûk fî Nasîhati'l-Mülûk*

NM'nin XVI. yüzyılda yapılmış bir diğer tercümesi de Alâyî'ye aittir.⁵⁶ Ahdî'nin *Gülşen-i Şu'arâ*'sında⁵⁷ hayatı hakkında bilgi bulunan bu zat aslen İranlı olup Mîr Muhyî-i Şîrâzî'nin oğludur. Konya'da Mevlânâ'nın dergâhında uzun bir müddet hizmet ederek mesnevîhân ünvanına layık görülen Alâyî, Ahdî'nin verdiği bilgiye göre elsine-i selâseye hâkim birçok eser ve şiir kaleme almıştır. Ölüm tarihi hakkında bilgi bulunmayan Alâyî'nin elimizdeki tercümesi dışında *Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî* (Müş-

55 KZ, c. I, s. 337; *Süllem*, c. III, s. 204; *Hadaiku'l-Hakaik*, s. 163; OM, c. II, s. 307; Meier, s. 404.

56 KZ, c. I, s. 337; Meier, s. 405. Ülken, bu tercümeyle tanıtılan mütercimini hatalı olarak "Ahlâk-ı Alâî sahibi Kınalızâde Alî Efendi" olarak tespit eder ve tercüme hakkında bilgi verirken de bu bilgiyi dikkate alır (Ülken, a.g.m., s. 62-63). Casim Avcı da bahsi geçen ansiklopedi maddesinde, Ülken'in bu hatalı tespitini aynen devam ettirir.

57 bkz. Süleyman Solmaz, *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâ'sı*, AKM Yayınları, Ankara 2005, s. 414-15.

kilâtü'l-Mesnevî)⁵⁸ ve *Düstûru'l-Vüzerâ* adlı eserleri de günümüze ulaşmıştır.

Kâtip Çelebi'nin de eserine aldığı⁵⁹ bu tercüme “hamd-ı bî-ihâyet ve medh-i bî-gâyet şol hâlîk-ı ber-kemâl ve kâdir-i lem-yezel ü lâ-yezâle lâyıkdur...” şeklindeki bir cümle ile başlar. Manzum ve mensur olarak yazılan bir girişle başlayan bu tercümede; kısa bir hamdele ve salveleden sonra tercümenin sebebi şu şekilde anlatılmaktadır:

...zamîr-i münîr-i hürşîd-tenvîre ... mahfî olmaya ki maşşûd-ı küll-i cinn ü insûn halkından ‘ilm ü ma‘rifet ve tã‘at u ‘ibâdetdür ...ve ‘ibâdetden murâd Allâh ta‘âlânun emrini tûtup ve nevâhiyinden ... ve enbiyâ vü rûsûl vâsıtasıyla irsâl itdüğü nesnelere mütâba‘atdur ve ol iki kısım üzeredür ... binâ‘en bu muhtaşaruñ muharriri ve bu kelâm-ı muharrerüñ muharriri fakîr-i hâkîr ... ‘Alâyî b. Muhibbî eş-Şerîf ... her zamân hâtîr-ı fâîra huîtûr iderdi ki bir muhtaşar te‘lif ü taşnîf idem aşul u fûrû‘-ı îmân ve ‘adl ü ihsâna müşt Emil ola ammâ ‘adem-i iktidârından ... nâgâh bir ‘Arabî risâleye muhtâlî‘ oldum ki fuzalâ-yı rûzgârdan bir fâzîl Fârisî dilinden ki zebân-ı melâhatdür ‘Arabî diliyle ki lisân-ı feşâhatdür tercüme eylemişdür ve *Naşîhatü'l-Mülûk* ile müsemmâ kılmışdır ve risâlenün Fârisîsi imâm-ı tamâm ... İmâm Muhammed Gazzâlî hazretlerinin taşnîfidür ve Sulţân Muhammed b. Melikşâh için te‘lif itmişdür ve gâyetle kitâb-ı laîf ve hitâb-ı münîfdür ve lisân-ı ‘Arabîye nakl olunan risâle daîhi egerçi aşluñ fer‘idür ve fer‘ün meziyeti aşl üzere câ‘iz degüldür ammâ çünki efsâh-ı elsine ile mütercemdür ... ve bu zamânda çünki ekşer-i hükkâm-ı zevî‘l-ihtirâmuñ mümâreseti Türkî dilinde artuğdur egerçi ki Fârisî vü ‘Arabînün daîhi ehli çokdur ben fakîr ... murâd idindüm ki bu risâle-i şîrîn-makâleyi ‘Arabî vü Fârisîden Türkî diliyle tercüme idem ve kütüb-i mu‘tebereden daîhi ba‘zî zevâhir-i şerîfe ve cevâhir-i laîfe ile mükemmel idüp ... huşûşâ ki bu nev‘-i te‘lîfe ve bu minvâl üzere taşnîfe bir ‘âlî-şân tarafından me‘mûr oldi ki ğubâr-ı dergâhı sürme-i dîde-i ehl-i idrâk ve tâc-ı ser-eflâkdur ... Sulţân Bâyezîd Hân b. Sulţân Süleymân Hân ... ümmîddür ki nazar-ı ‘ayn-ı ‘inâyetiyle bu tuhfetü'l-fakîri hâkîre ... nâzîr olup qabûl ile muhallî kıla ... ve eger mevâzî‘-i zeyl ü hileline nazar müte‘allîk olursa zeyl-i aĝmâz ile örtüp ‘aybumuzı yüzümüze urmayup Hâfîz-ı Şîrâzî kavli ile ‘amel oluna... ‘ale'l-huşûş ol cenâb-ı şevket-me‘âba intisâb tām olup fevâid-i in‘âmlarıyla müne‘‘am ve bu risâle-i şîrîn-makâleyi *Netîcetü's-Sülûk fî Naşîhati'l-Mülûk* is-

58 Bu eserin kısa tanımı hakkında bkz. Yazar, a.g.t., c. I, s. 436-37.

59 Kâtip Çelebi, “et-Tibrü'l-Mesbûk” maddesinde bu tercümeden bahsederken, tercümenin Şehzâde Bâyezîd’in tâbî’lerinden Sinân Bey için kaleme alındığını belirtir. (KZ, c. I, s. 337)

miyle müsemmâ vü müretteb ve bir muqaddime ve iki maqâle ve yedi bâb üzere mübeveb oldu... (Nurosmaniye Ktp. 2256, 2a-4a)

Yukarıda alıntılanan metinde Alâyî, bütün insan ve cinlerin yaratılmasındaki asıl maksadın ilim ve marifetle ibadet ve taat olduğunu, ibadetlerden muradın da Allah'ın emirlerine uyup nehyetliklerinden kaçınmak ve O'nun gönderdiği peygamberlere uymak olduğunu söyledikten sonra sözü asıl meseleye getirir. Gönlünde her zaman imanın asıl ve fûruları ile adâlet ve ihsana dair bir eser yazma fikri olduğunu söyleyen mütercim; ancak gücü yetmediği için bu isteğini yerine getirememekten dolayı muztarip iken bir gün Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk* adlı eserinin Farsçadan Arapçaya tercüme edilen versiyonu ile karşılaştığını ifade eder. "Her ne kadar Arapça ve Farsça bilenler de fazlaca bulunmaktaysa da günümüzde hâkimlerin çoğu Türkçe konuşmaktadır" diyen Alâyî, bu sebepten ötürü bahsi geçen eseri Türkçeye tercüme edip bazı eklemelerle tamamlamaya karar verdiğini ifade ettikten sonra bu tercüme işinin özellikle Sultan Bâyezid b. Sultan Süleyman'ın lâlâsı Sinân Bey tarafından emredildiğini de hatırlatıp eserine *Netîcetü's-Sülûk fî Nasîhati'l-Mülûk* adını verdiğini beyan eder. Nüshaların hacminden de anlaşılacağı üzere, Alâyî girişteki açıklamaları doğrultusunda kaynak metni sadece tercüme etmemiş; önemli oranda eklemelerde bulunmuştur.

Alâyî'nin bu tercümesinin Süleymaniye Ktp. Pertevniyal 1011 numarada bulunan ve 966/1558-59 yılında istinsahı tamamlanan nüshası mütercimin elinden çıkmıştır. Tercümenin Nurosmaniye Ktp. 2256 numaradaki nüshasında tercümeyle sebep olan kişi Kanuni Sultan Süleyman'ın maktul şehzadesi Bâyezîd'in (1521-1561) lâlâsı Sinân Bey olarak geçerken (*KZ* da tercümenin sebebi olarak bu ismi zikretmektedir.) tarafımızdan görülebilen diğer nüshalarında bu ismin II. Selim (1524-1574) olarak değiştirildiği görülmektedir. Bu durum, Alâyî'nin tercümesini sonradan tekrar düzenleyerek Sultan II. Selim'e sunduğunu göstermektedir ki bu nadiren karşılaşılan bir durum değildir.

Nüshaları

Şehzade Bâyezîd'e Sunulan Metnin Nüsha

(1) Nurosmaniye Ktp. 2256, 226 yk., 21 st.

II. Selim'e Sunulan Metnin Nüshaları

(2) Süleymaniye Ktp. Pertevniyal 1011, 387 yk., 17 st. ist. tarihi 966/1558-59 (mütercim nüshası); (3) Süleymaniye Ktp. Pertevniyal

423, 257 yk., 21 st., ist. tarihi Rebülevvel 995/1586-87; (Kostantiniye'de), müst. Mustafâ Kurd el-Cündî; (4) Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. M.R. 929, 105 yk., 21 st., ist. tarihi 1019/1610, müst. Mustafâ; (5) Süleymaniye Ktp. Hekimoğlu 788/1, 1b-89a, 23 st., ist. tarihi 12 Muharrem 1112/29 Haziran 1700, müst. Sâlih b. Abdülkerîm b. Sâlih; (6) İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 6943, ist. tarihi 1062/1651-52, müst. Mustafâ b. Vildân; (7) Süleymaniye Ktp. Hüsrev Paşa 313, 255 yk., 13 st., ist. tarihi Şevvâl 1081/Şubat-Mart 1671, müst. Mustafâ b. Sipâhî Mehmed Ağa; (8) Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. B. 187, 237 yk., 17 st., ist. tarihi 1084/1673, müst. Mustafa b. Sipâhî; (9) Süleymaniye Ktp. Lala İsmail 245, 215 yk., 25 st., ist. tarihi 1095/1683-84; (10) Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Ms.or.quart.1752 Staatsbibliothek, Berlin, 283 yk., 19 st., ist. tarihi 1218/1803. (11) Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. A. 3097, 76 yk., 17 st.; (12) Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Ms.or.quart.1720 Staatsbibliothek, Berlin, 249 yk., 21 st.

1.6.1.5. (Mütercimi belirsiz), *Âdâbü'l-Mülûk* (*Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk*)⁶⁰

NM'nin XVI. yüzyılda yapılan farklı ve mütercimi belirsiz bir tercümesi de II. Selim döneminde yapılmıştır. Ulaşılabilen tek nüshası, Manchester'deki John Rylands Üniversitesi Kütüphanesi'nde 73 numarada 1b-62b yaprakları arasında bulunmaktadır. Tercümenin 1b-2a yaprakları arasında hamdele ve salvele; 2a-3a yaprakları arasında ise "zîkr-i pâdişâh-ı âlem-penâh" başlığı ile devrin padişahı II. Selim'in övgüsüne yer verilmiştir. 3b-4a arasında ise tercümenin sebebi anlatılmaktadır. Mütercim bu bölümde öncelikle kaynak metnin Gazzâlî tarafından Farsça olarak yazılıp daha sonra Arapçaya tercüme edildiğini anlattıktan sonra; eserin Türkçeye henüz tercüme edilmediğini şu sanatlı ifadelerle belirtir:

... gâh câme-i Fârisî vü gâh hulle-i Tâzî birle cilve vü 'arz-ı cemâl eyledi;
ammâ henüz kabâ-yı Rûmî ile müzeyyen olup ... lügat-ı Türkî ile zîb ü
zîver bulmamış idi... (3b)

Kitabın kendi devrine kadar tercüme edilmediğini böylece açıklayan mütercim, bu sebepten ötürü Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu

⁶⁰ Bu tercüme, İngiltere'de bulunduğu sırada tercüme hakkındaki bilgileri bizim için temin eden Mücahit Kaçar'ın sayesinde tanıtılabiştir; kendisine teşekkürü bir borç bilirim.

Hasan Paşa'nın (ö. 1010/1602)⁶¹ Halep'te vali görevi ile bulunduğu sırada kendisine bu eseri Türkçeye tercüme etmesini emrettiğini şu cümle ile açıklar:

... ol sebebden ... Meĥmed Paşa ... hazretlerinin maĥdümzâdeleri olan nūr-ı ĥadıka-i kirām ... Ĥasan Paşa hazretleri ... belde-i maĥmiye-i Ĥalep'de ... vâli iken ... bu kıllarına emr idüp işbu kitâb-ı nesâyiĥ-intisâbı Türkîye tercüme eyleyem... (3b-4a)

Bahsi geçen paşanın emrine uyararak eseri Arapça verisyonundan hareketle Türkçeye aktaran mütercim, kaynak metni kısaltarak mı yoksa tam olarak tercüme ettiği elimizde bulunan notlardan hareketle tespit etmek mümkün görünmemektedir.

Elimizdeki bu tercümenin giriş veya sonunda mütercime dair bilgi bulunmamaktadır. Eserin sonunda yer alan istinsah kaydına göre, tercümenin ismi *Âdâbü'l-mülûk* olup evâsıt-ı Zilkaade 1117/23 Şubat-5 Mart 1706 yılında Sâlih b. Abdülkerim b. Sâlih tarafından istinsah edildiği anlaşılmaktadır.

1.6.1.6. (Mütercimi belirsiz), *Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk*

NM'nin muhtemelen XVI. yüzyılın sonlarında tercüme edilmiş bir diğer tercümesi daha bulunmaktadır. Tespit edilebilen her dört nüshasında da mütercim, ismi geçmeyen bu tercüme herhangi bir giriş olmaksızın, hamdele ve salvesi de dâhil olmak üzere kaynak metnin tercümesiyle başlar: "el-ĥamdü lillâhi 'alâ en'âmiĥi ve efďâlihi ve'ş-şalâtü 'alâ seyyidinâ Muĥammedin ve âlihî ve şaĥbihî ecma'in" şeklinde kaynak metinden aynen aktardığı kısa bir hamdele ve salveleden sonra mütercim, kaynak metindeki sebep-i tercüme bölümünü, Arapça kelimesini Türkçe ile değiştirerek, şu şekilde tercüme etmiştir:

...vaĥtâ ki zümre-i 'âlî ve erbâb-ı ma'aliden ba'zî kimesne iltimâs eylediler ki şu kitâbı ki *Nasîhatü'l-Mülûk* demekle elsine-i enâmda menşûr ve şaĥâ'if-i eyyâmda meşûrdur Fârisiden lisân-ı Türkîye naĥl eyleyem pes lâ-cerem ben daĥi is'âf-ı mes'ûl ve ĥazâ'-ı mes'mûl eyleyüp Tür-

61 Eserin bulunduğu kütüphanedeki yazmaların kataloĥunu yakın zamanda neşreden Jan Schmidt, hatalı olarak tercümenin Sokullu Mehmed Paşa'nın isteĥi üzerine yazıldığını kaydetmektedir. (*A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester*, Brill, Leiden-Boston 2011, s. 139). Hasan Paşa için bkz. Erhan Afyoncu, "Sokuluzâde Hasan Paşa", *DİA*, c. XXXVII (İstanbul 2009), s. 366-68.

kīye tercüme kıldum üslüb-ı kitāba muḥālif taḥrīr ve tertīb-i ebvāba muḡāyir taḡrīr eyledüm ifşāḡ-ı ‘ibārātda ve izāḡ-ı işārātda bezl-i mechūd ve sa’y-ı maḡmūd eyledüm tā ki belāḡati mücebince ve feşāḡati ḡasebince fehme ḡarīb ola ve muşannif-i kitāb ... İmām-ı Ğazzālī istişhād için ibrād eyledi ki Fārisī eş’ārı feḡāvīsine iş’ār ve maḡāvīsine i’sār eyleyüp ‘Arabī eş’ār-ı feşāḡat-şi’ār ve ebyāt-ı belāḡat-vişār ile tercüme eyledüm... (Fatih 3475, 1b-2a)

Tercümenin başında veya sonunda tercüme tarihine yönelik ne bir tarih ne de bu tarihe dair bir ipucu bulunmaktadır; ancak görülebilen en eski tarihli nüshası 995/1586 tarihini gösterdiği için tercümenin en azından bu tarihte veya bu tarihten evvel tercüme edildiği anlaşılmaktadır.

Kaynak metnin tamamının tercüme edildiği bu tercümede, kaynak metnin söz dizimi ve söz varlığına fazla bağlı kalınmadan açık ve anlaşılır bir üslup kullanılmıştır.

Nüshaları

(1) Burdur İl Halk Kütüphanesi 1634 (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi), 122 yk., 15 st., ist. tarihi 995/1586 (2) Süleymaniye Ktp. Fatih 3475, 126 yk., 15 st., ist. tarihi 9 Safer 1009/20 Ağustos 1600; (3) Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud 1747, 117 yk., 15 st., ist. tarihi 28 Cemâziyelâhir 1096/1 Haziran 1685; (4) Milli Ktp. Yz A 9522, 143 yk., 15 st.

1.6.1.7. Vücûdî, Mehmed b. Abdülazîz (ö.1612),

Fevâyhü'l-Sülûk fî Nesâyhü'l-Mülûk

*(Tercüme-i Tibri'l-Mesbûk fî Nesâhiyi'l-Mülûk)*⁶²

XVII. yüzyılın başlarında vefat eden Vücûdî mahlaslı Mehmed b. Abdülazîz⁶³ de Gazzâlî'nin *Nasihatü'l-Mülûk* adlı eserini, Arapçaya yapılan tercümesinden hareketle Türkçeye aktarmıştır.⁶⁴

62 Turgut Tok tercümenin Topkapı Sarayı Müzesi Ktp.'deki nüshasını bir incelemeyle birlikte neşretmişse de mütercimini tespit edememiştir; bkz. Turgut Tok, *Muhammed b. Muhammed el-Gazali Nesayihu'l-Müluk İnceleme- Metin-Dizin*, İstanbul: Bilgeoğuz 2009.

63 Ebussuûd Efendi'nin öğrencilerinden olan Vücûdî Larendili'dir. Günümüze ulaşan birkaç tercümesi ile *Hayâl-i Yâr* ve *Şâhid-i Ma'nâ* isimli manzum eserleri bulunmaktadır (OM, c. III, s. 158).

64 KZ, c. I, s. 337; *Hadaiku'l-Hakaik*, s. 560; Meier, s. 405.

“hamd-ı bî-hemtâ ve senâ'-ı lâ-yu'add ve lâ-yuḥṣâ ol pâdişâh-ı bî-zevâl mâlikü'l-mülk-ı zü'l-celâl celle celâlühü ve 'amme nevâlühü ḥâzretine lâyıḳ u sezâdur ...” cümlesiyle başlayan kısa bir hamdele ve salveleden sonra bu tercüme-yi neden yaptığını açıklamaya çalışsan Vücûdî şu cümlelere yer verir:

...efḍalü'l-enâm ḥüccetü'l-İslâm ... Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed el-Ġazzâlî ... ḥâzretlerinüñ ki şaḥâyif-i eyyâmda ḥüccetü'l-İslâm demekle ma'rûf u mezkûrdur Fârisiyyeden 'Arabıyyeye tercüme eylediği *Naşîhatü'l-Mülûk* nâm kitâb-ı müsteṭâb-ı sa'âdet-fercâmı naşâyih-i mülûkdan mâ-'adâ envâ'-ı fevâiyḥ u mevâ'iz ü sülûkî müştemil ve aşnâf-ı levâiyḥ-i ḥikemiyyâtı muḥteví ... bir kitâb-ı laṭîf olup maẓmûn-ı sa'âdet-meşḥûmı ile 'âmil olan kâmilleriñ dîn ü dünyâlarına nâfi' olmağın ... ancaḳ erbâb-ı lügât-ı 'Arabıyyeye maḥşûş u ma'lûm aşḥâb-ı lügât-ı Türkiyye mevâ'id ü menâfi'inden me'yûs u maḥrûm olmaların yârân-ı şafâdan ba'z-ı ṭâlib-i meṭâlib-i sa'âdet-i dünyâ vü dîn ... olanlar ma'ḳûl u münâsib fehmi eyleyüp Türkiye tercüme olunmaḳ bâbında bu 'abd-ı nâ-bûd Vücûdî-i bî-vücûda iḳdâm-ı tām ve ibrâm-ı mâ-lâ kelâm eyledikleri ecilden ... is'âf-ı merâmlarına ihtimâm idüp ... tekellüfât-ı inşâ vü escâ' ve terennümât-ı iḥtirâ' u iḳâ' ile iṭnâb-ı iltizâmdan iḥcâm emr-i mühâm görildi ki okuyanlara âsân ve dinleyenlere sühûletle sebep-i im'ân u iz'ân ola ... 'inâyet-i Bârî yâri kırup iḥtitâm-ı kelâm müyesser olduḳda *Fevâiyḥu's-Sülûk fî Naşâyihü'l-Mülûk* nâm virilmek taşmim oldu... (Süleymaniye Ktp. İzmir 355, 2a-b)

Vücûdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*'un padişahlara yönelik nasihatler yanında diğeri insanlar için de birçok mevize ve hikmeti kapsıyan hoş bir kitap olduğunu, onun anlamıyla amel eden kâmil insanların dünya ve ahiretleri için faydalı olduğunu; ancak dilinin Arapça olması dolayısıyla Türkçe konuşan insanların faydalarından mahrum kaldıklarını, bazı yakın dostlarının bu eserin Türkçeye tercümesi noktasında kendisinden ısrarlı bir şekilde istirhamda bulunmaları neticesinde bu istekleri geri çevirmemek maksadıyla eseri Türkçeye tercüme ettiğini söyler. Okuyan ve dinleyenler için kolaylıkla anlaşılması için, tercümesini sanatlı bir üsluptan ziyade sade bir üslupla kaleme aldığını da açıklayan Vücûdî, tercümesine de *Fevâiyḥü'l-Sülûk fî Nesâyihü'l-Mülûk*⁶⁵ adını verdiğini ifade etmektedir. Tercümenin İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar 1815 nüshasında bu bilgilerden sonra III. Mehmed'in (1566-1603) nazmen ve nesren medhi vardır.

65 Ülken, “Fevâiyḥ” kelimesini “Revâiyḥ” şeklinde okumuştur (a.g.m., s. 63).

Padişahın ismi zikredilirken Sultân Mehmed b. Murad Han denildiğinden olsa gerek, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki Türkçe yazmaların kataloğunu hazırlayan Fehmi Edhem Karatay, bu padişahı aynı künyeyi taşıyan Fatih Sultan Mehmed olarak anlamış ve bu nüshayı mütercimi belirsiz bir NM tercümesi olarak tanıtmıştır.⁶⁶ Vücûdî'nin bu tercümesinin birçok nüshasında, mütercim isminin geçtiği bölüm "bu 'abd-ı nâ-bûd Vücûdî-i bî-vücûda" ifadesi "bu 'abd-ı nâ-bûd ve bende-i bî-vücûda" şeklinde yer aldığı için tercümenin kime ait olduğu tespit edilemediği gibi kimi nüshalarında ise farklı isimlere ait kılınmıştır. Örneğin tercümenin Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp. 2181 numaralı nüshasında mütercim adı olarak Ca'fer İyânî Bey kaydedilmiştir.

Nüshaları

(1) Süleymaniye Ktp. İzmir 355, 117 yk., 17 st., ist. tarihi 4 Zilhicce 1082/3 Mart 1672, müst. Çerkeszâde Mehmed b. Yûsuf; (2) Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. H. 368, 153 yk., 13 st., 1086/1675-76 (Katalogda Fatih Sultân Mehmed'e sunulmuş denilmiştir. bkz. c. I, s. 487, no: 1488); (3) Millet Ktp. Ali Emiri Edebiyat 319 (mütercim adı Cûdî olarak kaydedilmiş); (4) İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., TY 3235; (5) İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 1815; (6) Sadberg Hanım Müzesi Ktp. 410, (Katalogda Fatih Sultân Mehmed'e sunulmuş denilmiştir. bkz. s. 157 (no: 410)).

1.6.1.8. Abdülcelîl b. Mollâ Cemîl (ö. 1734'ten sonra),

Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk

Tek nüshasına⁶⁷ (Süleymaniye Ktp. Fatih 3479, 120 yk., 17 st., ist. tarihi 16 Safer 1147/ 18 Temmuz 1734, mütercim hattı) ulaşılabilen bu tercüme de *NM*'nin Arapçasından Türkçeye tercüme edilmiştir. "Cemî'î-i hâmidüñ maḥâmidî vü şenâsı ol Allâh içündür in'âmları ve ifdâlleri üzere ve daḥî şalât ü selâm ol resûl-i kâ'inât..." şeklindeki bir cümle ile başlayan bu tercümede kısa bir hamdele ve salvele bölümünden sonra doğrudan tercümeyle başlanmıştır. Alî b. Mübârek'in giriş bölümünde verdiği bilgileri de kapsayan bu

66 Karatay, *a.g.e.*, c. I, s. 487.

67 Meier, bu tercümenin bir nüshasının da Şehid Ali Paşa 1558 numarada olması gerektiğini; ancak kayıp olduğunu söyler (*a.g.m.*, s. 405). Bahsi geçen numaraya baktığımızda herhangi bir eserin olmadığı görülmüştür.

tercümenin kim tarafından yapıldığını tercümenin sonundaki şu kayıttan anlamaktayız:

...taḥkîkan tamâm oldu pâdişâhların naşîhat kitabı Allâh ta'âlânun ḥamdiyle ve 'avnıyla ve ḥüsn-i tevfiğiyle 'Abdülcelil b. Mollâ Cemil yedi üzerine ve bu kitâb Fârisî lügatinden 'Arabiyye zebânına naql olunmuş-
dı ve mezbûr 'Abdülcelil b. Mollâ Cemil 'Arabiyye zebânından Türkiyye lügatine Allâh ta'âlânun faẓlıyla ve tevfiğiyle naql idüp... (120a)

Bu kayıttan anlaşıldığına göre, elimizdeki bu tercüme Abdülcelil b. Mollâ Cemil tarafından yapıldığı gibi, eserin istinsahı da yine aynı kişi tarafından yapılmıştır; başka bir ifadeyle elimizdeki tercüme, mütercim nüshasıdır. Bu ifadelere bağlı kalırsak, eserin sonunda yer alan 16 Safer 1147/ 18 Temmuz 1734 yılını da tercümenin yapıldığı tarih veya en azından mütercimin hayatta olduğu bir tarih olarak dikkate almak gerekir.

Abdülcelil b. Mollâ Cemil, Alî b. Mübârek'in yaptığı Arapça tercümenin girişini şu şekilde Türkçeye aktarmıştır:

...pes taḥkîkan ba'zı müteḳaddimîn kibârlarından benden diledi bu kitabı naql ideyim ve ol kitâb naşîhat-i Emâlîke ile tesmiye olunmuş-
dur Fârisiyye lügatinden 'Arabiyye elfâzına pes ben ol ki benden diledi emrine münkâd oldum ve bu kitâbuñ tertübinden ve şüretinden naql itdüm murâdı üzre ve ḥâl bu ki kitâb vaz'ından ve şıgalarından bir şey müteḳayyir itmedüm ve daḫi bu kitâbuñ âsân 'ibârâtına ve beyân-ı işâretine ictihâd itdüm mu'temed kelâm için pes efhâma yakın olsun bu kitâbuñ belâḡati ḳadrince ki yaraşdı ve daḫi bu kitâbuñ feşâḡatini kendinden ifşâḡ itdügi ve tercüme itdüm ne ki bu kitâb mü'ellifi istişâd itdügi Fârisiyye eş'ârından ol eş'ârûñ ma'nâlarına... (1b)

Abdülcelil b. Mollâ Cemil'in tercümesi kaynak metnin tamamını hâvi olup, tercüme sanatı açısından değerlendirildiğinde, birçok Arapça eserin tercümesinde karşılaşılan kaynak metnin söz dizimi ve cümle yapısına sıkı bağlılıkla karşılaşılmaktadır. Örneğin eserin ilk bölümü şu şekilde Türkçeye tercüme edilmiştir:

Kaynak metin

*kâle-ş-şeyh el-imâm şerefü'l-ümme Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî rahimehu'llâh ve hüve muhâtıbnun li's-sultân Muhammed b. Melikşâh rahimehu'llâh i'lem yâ sultâne'l-âlem ve melike'l-meş-
rık ve'l-maḡrib enne'llâhe en'ame aleyke ni'amen zâhiraten ve âläen müteḳâsiraten yecibu aleyke şükruhâ...*

Tercüme

didi eş-şeyh el-imâm zeynü'd-dîn hüccetü'l-islâm şerefü'l-e'imme Ebü Hâmid Muḥammed b. Muḥammed el-Ġazzālî ... ve ol pâdişâh Muḥammed b. Melikşâha hitâb ider bilgil ey 'âlem pâdişâhi ve maşriḳ u mağrib meliki key taḥḳîka Allâh için üzeriñe zâhir ni'metler ve daḫi âlâ'-ı mütekâşire vardur ... (2a)

1.6.1.9. (Mütercimi belirsiz), *Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk*

NM'nin mütercimi belirsiz bir diğerk tercümesi de Almanya'da (Ms. or. oct. 1121. Staatsbibliothek, Marburg, 50 yk., 15 st., ist. tarihi: Muharrem 1033/25 Aralık 1623) bulunmaktadır. "ḥamd-ı bî-ḥad ve şükr-i lâ-yu'add ol sulṭân-ı kebîr ve mâlikü'l-mülki-i ḳadîr ḫazretine ki her ḳanda efrâd-ı 'ibâdi bir pâdişâh-ı dîn-penâhuñ emrine teşḫîr eyledi ..." ba'de selâṭîn-i sâlife ve ḫavâḳîn-i sâbîka sîret ü ṭarîḳların beyânda kütüb-i bedî'atü'l-ḫikâye te'lîf ü taşnîf olunmuşdur hüccetü'l-islâm ... Muḥammed b. Muḥammed el-Ġazzâlî ... Sulṭân Muḥammed Şâh b. Melik Şâh ḫaḳḳında bir risâle-i laṭife te'lîf idüp selâṭîn-i nâmdâr ve mülûk-ı kâmkâr üslûb u âyînlerin ḫikâyat-ı 'acibe ve rivâyât-ı laṭife ile zîkr eyledi ol risâle teshîlen tercüme vü telḫîş olunup ḡâyetde ehemm ve fâ'idesi e'amm olan bi-ḫasebi'l-maḳdûr silk-i taḫrîrde ḳılınup on aşl üzere tertîb olunmuşdur..."

Bu tercümenin başında, mütercim, tercüme tarihi, tercümenin kime sunulduğuna dair herhangi bir bilgi veya işaret bulunmamaktadır. Tercümenin sonunda ise şu kayıt yer almaktadır:

Bu kitâb ḫaremeyni'ş-şerîfeyn kütâblarından Ḳazâde Seyyid Meḫmed Emîn ve Ġalaṭa sarâyında mütemekkin iken yazmışdur... (44b)

1.6.1.10. Hatîb, *Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk*

Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi 1951 (77 yaprak, 15 st.) numarada bulunan bu tercümenin 1b yaprağında eserin yazıldığı hatla aynı olan bir yazı ile "Kitâb-ı *Nasîhatü'l-Mülûk* taşnîfü'l-İmâm Zeynü'd-Dîn Muḥammed al-Ġazzâlî ... ve bu faḳîrü'l-ḫaḳîr Türkiye tercüme ḳıldı" kaydı vardır. Bu kayıttan sonra tercüme, Allah'a hamd ve Hz. Peygamber ve ashabına salat ü selâmın ithaf edildiği Arapça bir manzume ile başlar. Bu manzumenin sonunda

*el-Hatîb abdüke yâ mu'tika'r-rikâb
fa'ğfir lehû bi-lütfuki yâ sâmi'a'd-du'â*

şeklindeki bir beyitte Hatîb ismi veya mahlasına yer verilmiştir. Daha sonra Allâh'ın varlığı ve birliği ve onun kudreti hakkında-

ki yine Arapça bir bölümden sonra tercüme “Hâk sübhânehû ve ta‘âlâ kemâl-i kudretinden Âdem a.s.’ı halk idüp yir yüzine hâlîfe kıldı biñ yıl ‘ömr sürüp...” şeklindeki bir cümle başlamaktadır. Eserin sonu eksiktir.

**1.6.1.11. Ahmed b. Halîl –Manisa Müftüsü–,
*Tercüme-i Nasîhatu'l-Mülûk***

Ulaşılabilen nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesi 5982⁶⁸ numara bulunan ve “*hamd-ı nâ-ma’dûd ve dürûd-ı nâ-mahdûd ol âferînende-i zemîn ü zamân ve ol hâlîk-ı ins ü cân hazretine olsun ki...*” şeklindeki bir hamdele cümlesiyle başlayan bu tercümede, mütercim bu hamdele ve salvele bölümünden sonra ismini zikredip kaynak metnin tercüme serüveni ve sebep-i tercüme hakkında şu bilgileri vermektedir:

bu ‘abd-ı alîlû’l-bizâ’a ... Seyyid Amed b. Hâlîl el-müftî bi-Mağni-sâ ... hüccetü’l-İslâm İmâm Ğazzâlî ... hazretleri lisân-ı Fârisî üzre âl-i Selçudan Muammed Şâh için *Nasîhatü’l-Mülûk* nâm bir nasîhat-nâme te’lif idüp ‘Irâ u ‘Acemde bir müddet şöhet bulup nie zamân mülûk u sâ’ir-i nâs anuñ naşâyih-i müfide ve mevâ’iz-i keşiresiyle intifa’ iderler iken nef’i daı ziyâde olsun diyü Ebü’l-Berekât el-Mübârek el-mûlaab bi-Şerefüddîn b. Ebi’l-Fethüñ ‘ammîsi Şafiyüddîn ‘Arabî lisân üzre tercüme idüp diyâr-ı ‘Araba vü Rûma ol derece şöhet virmiş ki Fârisî lisân üzre te’lif olunan aşıl nüshayı diyâr-ı Rûmda görmüş kimseye teşadüf idemedim ve çok teftiş eyledüm bı fakîre daı rü’yet muadder olmadı ‘Arabîye mütercem olan nüshayı müala’a idüp derûnında mûnderic olan ferâ’id ü fevâ’idi fi’l-cümle fehm olunduça ekşer-i evâtta temennî ider idüm bu nüshayı daı lisân-ı Türkîye tercüme olursa diyâr-ı Rûmda nef’i ‘âm ve ednâ bizâ’ası olan daı fehm-i maşûd u merâm iderdi diyü dâ’imâ haır-ı fakîrâneme huur itdükçe ‘acabâ bir tercümesi var mı diyü çok tetebbu’ eyledüm bulamadum şoñra esâmî-i kütübde göremedüm gerek ‘Arabî vü gerek Türkîye tercüme olmuşdur diyü lâkin bulmaq ve görmek müyesser olmadı diğer *Tercüme-i Nasîhatü’l-Mülûk* nâm kitâb gördüm mezkûr kitâbuñ tercümesi degül binâ’en ‘aleyh şey’-i vâhidüñ müte’addid tercümesi olmaq fevâ’id-i müte’addideyi mutaammın olur hülyâsıyla her ne kadar tercümeyle iktidârüm vâfi degül ise daı bu huuşda luf-ı Feyyâz bu ‘abd-ı akere kâfi olur zannıyla tercümeyle şürü’ olunup maz-ı el-âf-ı rahmânî ve ‘inâyet-i Şamedânî ile tekmîli müyesser olmuşdur bi-

68 Her bir sayfasında 23 satırın bulunduğu 98 yapraktan oluşan bu nüsha 3 Zilhicce 1251/21 Mart 1836 tarihinde Abdurrahmân Muhyiddîn el-Erzincânî tarafından istinsah edilmiştir.

ḥamdillāh ve luṭfihī tercüme ḥuṣūşında ‘ibārāt-ı ‘Arabîyyenüñ ‘aynını taştîr iltizām olunmayup naql-ı medlül ile iktifā olundu bā-ḥuṣūş bāb-ı eḥādîş-i şerîfede vārid olan tehdîde binā’en zikr olunan eḥādîş-i şerîfelerüñ ekşerisinüñ metn-i şerîfi kırā’atde lisānı ḥaṭādan maşûn olsun diyü taḥrîr olmayup naql bi’l-ma’nā tecvîz olunduğuna binā’en ma’nā-yı münîfini beyān ile iktifā olunup nādiren metn-i ḥadîş-i şerîf bi-‘ay-nihî taḥrîr olup mefhūmı şoñra beyān olmuştur kezālik āyāt-ı celîle-i Ḳur’āniyyenüñ tevātüre mebnî olduğundan ednā tefekkür ile der-ḥāṭır olur diyü nazm-ı Ḳur’āndan ekşerisi taḥrîr olunmayıp ma’nā-yı şerîfi ve medlül-ı münîfi taḥrîr ü taḥrîr olmuştur bundan şoñra tercümeden ḥāric bir şey’üñ ‘ilāvesi iltizām olmayup nādiren lāyihā vü sāniḥa ta’bîri ile ba’zı ḥikāye derc ü taḥrîr olundu ve iltizām-ı sec’ ve işlāḥāt-ı mün-şiyāt daḥi ṭayy olup cümleñ fehm idecegi ta’bîr-i celî ile îradı ifāde olunup eshel vechile istifāde olunduḡça bu fakîr-i keşîrî’ t-takşîri ḥayr ile yād itmeleri mütemennā vü müstercādur bu kitāb-ı menāfi’-me’āb vülāt ü kuṣāt-ı evāndan ehl-i inşāf-ı bî-i’tisāf olanlara ekşer-i evḡātda müṭāla’ası ehem-i mühimmātdan olduğı gün gibi ‘ayān ve müstaḡni ‘ani’l-beyāndur...

Kendisini Manisa müftüsü olarak tanıtan mütercim hakkında temel biyografik kaynaklarda maalesef ki herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Tercümesinin öyküsü ve tercümesinde uyguladığı strateji hakkında ayrıntılı bilgi vermesine karşın yaşadığı döneme veya tercümesini kaleme aldığı tarihe yönelik bir ipucu vermeyen Ahmed b. Halîl, öncelikle Gazzâlî’nin *NM*’sinin önemine değinip Irak ve Acem’de meşhur olduktan sonra Şerefüddîn b. Ebi’l-Fetḥ lakaplı Ebü’l-Berekāt el-Mübārek’in amcası Şafiyüddîn tarafından Farsçadan Arapçaya tercüme edildiğini söyler. Bu tercümenin her tarafta meşhur olup Farsça asıllı nüshasının unutulduğunu ve diyâr-ı Rûm’da bunu gören birine rastlayamadığını söyleyen mütercim kendisinin de tüm aramalarına karşın bu asıl nüshaya ulaşamadığını ifade eder. Nihayet eseri Arapça nüshasından hareketle inceleyip kıymetini anlayan mütercim, uzun süre eseri Türkçeye tercüme etmeyi düşünürken, daha evvel yapılmış bir tercümesi var mı diye araştırmalar yaptığını ve bu meyanda esâmî-i kütübe baktığını ancak bir sonuca ulaşamadığını, *Tercüme-i Nasîhatü’l-Mülûk* adlı bir eserle karşılaşmasına karşın tercümeyle incelediğinde eserin Gazzâlî’ye ait olmadığını fark ettiğini ifade eder. Nihayet “bir şeyin birkaç tercümesinin olmasında fayda olur” düşüncesiyle hareket eden mütercim Allah’ın yardımına sığınarak tercümeyle başlayıp tamamladığını ifade eder. Yaptığı tercümenin sebebini bu şekilde anlatan Ahmed b. Halîl; tercümesinde kaynak metnin lafzına yer vermediği gibi, bu metinde yer alan hadis ve Kur’ân ayetleri-

ni de genellikle lafzına yer vermeden tercüme ettiğini birkaç yerde ise lafızlarını da yazdığını belirtmektedir. Kaynak metne herhangi bir eklemede bulunmadığını söyleyen mütercim nâdiren “lâyihâ” ve “sâniha” ifadeleriyle bazı hikâyelere yer verdiğini söyler. Son olarak üslubundan da bahseden mütercim, tercümesinde inşâ sanatının gerektirdiği üsluptan uzak durarak herkesin anlayabileceği bir üslup kullandığını beyan eder.

Kaynak metnin tamamını kapsayan bu tercüme dil ve üslup açısından incelendiğinde, mütercimin giriş bölümünde beyan ettiği üsluba bağlı kalarak gerek söz varlığı gerekse de cümle yapısı bakımında sade ve anlaşılır bir üslup kullandığı görülmektedir.

1.6.1.12. Seyyid Mehmed Lutfî (ö.1850-51'den sonra),

Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk

Nüşhası Süleymaniye Ktp. Hüsrev Paşa 294⁶⁹ numarada bulunan bu tercüme “hamd-ı bî-ḥadd şol Ḥudâya ki mefâtih-i imân ile kulüb-ı ‘ulemâyı feth eyledi...” şeklindeki bir cümle ile başlar. Nispeten kısa bir hamdele ve salveleden sonra mütercim gerçekleştirdiği tercüme faaliyetinin sebebini açıklamaktadır. Buna göre tahsîl-i kemâl için birçok İslam memleketini gezmiş ve nihayet İstanbul’a gelip kendi halinde yaşamakta iken Mehmed Hüsrev Paşa tarafından hâfız-ı küttâb hizmetiyle istihdam edilmiş ve Paşa’nın sohbet meclislerine katılmaya başlamıştır. İşte 1266/1849-50 yılında da böyle bir sohbet esnasında Hüsrev Paşa, Gazzâlî’nin *Nasîhatü'l-Mülûk* adlı eserinin tercüme edilmesinde büyük fayda olacağını söyleyip bu eserin tercüme edilmesini kendisine buyurur:

emmâ ba’d bu fakîr-i pür-kuşûr ... taḥşîl-i kemâl için niçe belde-i İslâmı ... güzerân itmekde iken nâgehân muḫassim-i erzâk olan ḥudâ-yı le-myezel yay-ı ḳudretinden semt-i belde-i ṭayyibe-i maşûneye remy itdi emmâ taşârîf-i düurdan küşe-i ḳarâra ve sebâta tecennüb itmekde iken biñ iki yüz altmış altı sâl-i meymenet-iştimâl ḥilâlinde cenâb-ı düstür-ı âşaf-nihâd ... Mehmed Hüsrev Paşa ... ḫâzretlerinüñ zıll-ı zalîl ve merḫamet-iḫtivâlarında verâ’-ı perde-i celâliyyeden ilhâm-ı rabbânî ... buyurulan kitâbçî ḫidmet-i devletlerinde müstaḫdem iken mübârek ṭab’-ı pāk-enverlerinde müzâkere-i ‘ulûm ve mübâḫaşe-i manṭûḳ u mefhûm semtine mâ’il olup mecâlis ü maḫâfillerinde tetebbu’-ı âşâr-ı selef ... cihetine maşrûf u ma’ṭûf olmağla iftiḫâru’l-muḫakkıḳın ... İmâm Gazzâlî ... ḫâzretlerinüñ pesendide-i fuḫalâ-yı devrân olan *Na-*

69 Her bir sayfasında 17 satırın bulunduğu 95 yapraktan oluşan bu nüsha rik’a hatla yazılmıştır.

şāyihu'l-Mülûk ismiyle müsemma kılınan nüsha-i mergûbesin 'ibâret-i Türkî ile tercüme olursa nef'i eşmel ü etemm olurdu buyurup ba'de kitâb-ı mezbûruñ lisân-ı feşâhat-beyân 'Arabîden Türkîye nakl olunmasını bu 'abd-ı 'adîmü'l-istiñâ'alarına fermân buyurdılar pes bende-i nâçîz de emr-i 'âlilerine imtişâlen kitâb-ı mezbûruñ tercümesine ibtidâr kıldı... (1b-2a)

Tercümenin girişinde, tercüme yapan ismini anmamaktadır; ancak tercümenin sonunda yer alan şu kayıta mütercimnin isminin Seyyid Mehmed Lutfi el-Ürgübî olduğunu tercümesini de 1267/1850-51 senesinde tamamladığını anlamaktayız:

...kad temme tercümetü'l-kitâb bi-avni'llâhi'l-Meliki'l-Vehhâb fi yedi abdi'l-âciz es-Seyyid Muhammed Lütfi el-Ürgübî ... fi sene seb' ... ve sit-tîn ve mieteyn ve elf

Bahsi geçen isim hakkında kaynaklara müracaat ettiğimizde herhangi bir bilgi ile karşılaşmamıştır; ancak tercümeyle sebep olan Hüsrev Paşa'nın, XIX. yüzyılın etkili sadrazamlarından Mehmed Hüsrev Paşa (ö. 1855)⁷⁰ olduğu anlaşılmaktadır; nitekim tercümenin elimizdeki yegâne nüshası da onun kurduduğu kütüphanede bulunmaktadır.

1.6.1.13. (Mütercimi belirsiz), *Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk*

Nüshası Mısır Milli Ktp. Tarihi Talat 100 numarada bulunan bu tercüme, yapılan katalogta verilen bilgiye göre “آ بعد” şeklinde imla edilmiş biri tarafından kaleme alınmıştır. “*hamd-ı liyâkat-mevfûr şâyeste-i zât-ı gafûredur ki hadâyıķ-ı hayât-ı beşeri ...*”⁷¹ şeklindeki bir cümle ile başlar. Yapılan bu alıntıya göre farklı bir tercüme olduğu anlaşılan bu tercüme ve mütercimi hakkında verilen bilgiyi şimdilik ihtiyatla karşılamakta fayda vardır.

1.6.2. NM İle İlgili Yanlış Kayıtlar

Abdullâh Kudsi'nin (ö. 1717), *Tercüme-i Tibri'l-Mesbûk fi Nesâhiyi'l-Mülûk* adlı tercümesi Gazzâlî'nin tercümesi şeklinde kaydedilmiştir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 365; Mısır Milli Ktp. İctimâ Türkî Talât 16; Vatikan (Turco 328) ve Almanya (Ms. Or. Oct. 2071) olmak üzere dört nüshasından haberdar olunan bu tercümenin başı, “*cevâhir-i hamd ü şenâ ve zevâhir-i şükr-i bî-in-*

70 Hayatı hakkında bkz. Halil İnalçık, “Hüsrev Paşa, Koca”, *DİA*, c. XIX (İstanbul 1999), s. 41-45.

71 bkz. *Fihrisü'l-Mahtûtâtî't-Türkiyyeti'l-Osmâniyye*, c. I, s. 172.

tihâ ol sulţân-ı cihân-âferîn..."⁷² şeklindedir. M. Götz'ün tavsifini yaptığı Almanya nüshasında mütercimın ismini şu şekilde kaydettiğini görmekteyiz:

bu fakır-i alilü'l-bizâ'a perîşân-rûzgâr ya'nî 'Abdullâh el-mütehallâş bi-udsi...⁷³

Bursalı Mehmed Tahir, *OM*'de Abdullah Kudsi'den kısaca bahsederken onun Alaşehirli olduğunu ve 1130/1717'de misafir olarak bulunduğu Edirne'de vefat ettiğini kaydederken gayr-ı matbû bir Dîvânçe'sinin de bulunduğunu belirtmektedir.⁷⁴

Tam nüshasını inceleme fırsatını bulamadığımız bu tercüme hakkında bilgi veren Ettore Rossi ve Almanya'daki nüshasını tavsif eden Götz, kaynak metnin Gazzâlî değil de Abdullâh Muhammed b. el-Mukaffa'a ait olduğunu söylemektedir.⁷⁵ Nitekim Rossi eserin tavsifinde bu bölümü alıntılamıştır:

... vaqtâ ki Şeyhü'l-imâm el-fâzıl b. 'Abdullâh Muhammed b. el-Muaffa'uañ mü'ellefâtından *Tibür'l-Mesbûk fîmâ Yehtâcüne ileyhi'l-Mülûk nâm* kitabını müala'a idüp...⁷⁶

Ülken de İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. 2970 numara da bulunan bir NM tercümesini tavsif ederken, tercümenin Müstakîmzâde Süleymân Sa'deddîn tarafından yapıldığını ifade eder. Nüshanın sonunda "temmet el-kelâm fî hâze'l-makâm li-sene sitte ve hamsîn ve mi'e ve elf (1156/1743)" şeklinde bir ferâğ kaydının da bulunduğunu ekler.⁷⁷ Hatalı bir tespit olması kuvvetle muhtemel olan bu tespit, ancak nüshası incelendikten sonra kesin bir hüküm verilebilir.

1.7. *Risâle-i Ledünniye*

Gazzâlî, bu kısa hacimli eserinde, *Miškâtü'l-Envâr* ve *Faysalu't-Tefrika* gibi eserlerinde de konu ettiği kalb gözü ile zâhir göz ara-

72 *a.g.e.*, c. I, s. 182.

73 Manfred Götz, *Türkische Handschriften II*, Wiesbaden, 1968, s. 150.

74 *OM*, c. II, s. 387.

75 Ettore Rossi, *Elenco dei manoscritti Turchi Della Biblioteca Vaticana: Vaticani, Barberiniani, Borgiani, Roma*, 1953, s. 271; Götz, *a.g.e.*, s. 150.

76 Rossi, *a.g.e.*, s. 271.

77 Ülken, *a.g.m.*, s. 64.

sındaki farkı konu etmektedir.⁷⁸ Risâleyi Türkçeye tercüme eden ise XIX. yüzyılın başında vefat eden ve daha ziyade tabibliği ile tanınan Gevrekzâde Hâfız Hasan'dır (ö. 1801).⁷⁹ Tercümenin günümüze ulaşan iki nüshası bulunmakta olup bunlardan biri Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Emanet Hazinesi 252'de; diğeri de İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 1859 numarada bulunmakta olup bahsi geçen kütüphaneler kapalı olduğu için nüshalar tarafımızdan görülememiştir.

1.8. *Miškâtü'l-Envâr*

Gazzâlî'nin son dönem eserlerinden olup felsefî muhtevastan dolayı eleştirilmiş ve Gazzâlî'ye nisbeti tartışılmışsa da gerek Gazzâlî'nin hayatından bahseden klasik kaynaklarda zikredilmesi, gerekse İbn Rüşd ve İbn Tufeyl gibi düşünürler tarafından yapılan atıflar sebebiyle Gazzâlî'ye aidiyeti kesinlik kazanmaktadır. Çeşitli baskılan bulunan eser, Ebü'l-Alâ el-Afîfi tarafından Süleymaniye Kütüphanesi ve el-Mektebetü'l-belediyye bi'l-İskenderiyye'de bulunan nüshaları esas alınarak neşredilmiştir. İki defa İbraniceye ve bu dilden Latinceye çevrilen kitap, W. H. T. Gardner tarafından da İngilizceye tercüme edilmiştir.⁸⁰

Gazzâlî'nin bu eseri yaptığımız araştırmalara göre sadece bir kez Osmanlı Türkçesine aktarılmıştır. XVI. yüzyılda yaşadığı anlaşılan tezkireci Ca'fer İyânî Bey⁸¹ tarafından yapılan bu tercüme, *Nûrnâme* diye isimlendirilmiştir. Türkiye kütüphanelerinde birkaç nüshası bulunan bu tercüme "hamd-ı bî-ğad ol mübdi-i eşyâ ve muhteri'-i mâ-sivâya ki nev'-i insânı 'aql u ihtiyâr ile sâ'ir maḥlûkâtdan mümtâz itmiş..." cümlesiyle başlar. Daha sonra tercümesinin sebebini açıklayan mütercim, Temeşvar'daki bazı âlim ve fakih dostlarının Hz. Peygamber'in parlak nuru ve tertemiz ruhunun hangi sebeplerden dolayı her şeyden evvel ve efdal ve diğer peygamberlerden daha üstün olduğunu konu alan bir eseri Arapçadan tercü-

78 Ülken, a.g.m., s. 65.

79 bkz. *OM*, c. III, s. 213-14.

80 Karlığa, "Gazzâlî: Eserleri", s. 522; Bedevî, *a.g.e.*, 193-98.

81 Ca'fer İyânî Bey hakkında bilgi veren Bursalı Mehmed Tahir, onun tarihçi bir zat olduğu ve Macaristan'daki Peç'te doğduğunu belirtmektedir. *Gazavât-ı Tiryâki Hasan Paşa ve Zübdetü'n-Nasâyiḥ ve Umdetü't-Tevâriḥ* tarihe dair iki eseri bulunan müellifin ölüm tarihi belli değildir (*OM*, c. III, s. 41).

me etmesini istemeleri üzerine isim vermeden *Mişkâtü'l-Envâr*'ı Arapçadan Türkçeye tercüme ettiğini beyan etmektedir:

... vilâyet-i Temeşvar-ı celilü'l-aqtâruñ taḥşîl-i māl ü menâli bu bende-i şadâkat-kâruñ cüyân-ı kalem-i bî-ķarârı ile ber-ķarâr ... iken vilâyet-i mezbûrenüñ 'ulemâ vü fuķehâsından ba'zı yârân-ı şafâ ve ihvân-ı vefâ bu 'abd-ı bî-riyâdan ricâ vü istid'â eylediler ki ol ḥazret-i ḥayrû'l-beşer ve şefî'-i rûz-ı maḥşer s.a.v.'üñ nûr-ı tâbnâki ve rûḥ-ı pâki cemî'-i eş-yâdan ne vechile aķdem ü efđal ve sâ'ir enbiyâ'-i 'izâm a.s.dan ekmel olduğı ol ḥazret-i risâlet ve şems-i fazîletüñ menâķıb-ı 'âlî-menzi-letlerin lisân-ı 'Arabîden zebân-ı Türkîye getirüp bir risâle-i şerîfe ve maķâle-i laṭîfe te'lîf ü taḥnîf eyle kim senden soñra ḥayrû'l-ḥalefûñ ve netîce-i şerîfûñ ola... diyü ilḥâḥ u ibrâm eylediler pes bu za'îf ü melûl mezkûr olan zevî'l-'uķûluñ ilḥâḥ u iltimâsların ķabûl ve ḥazret-i resûl-i Ekrem-i şâḥib-uşûlüñ menâķıb-ı şerîfelerin taḥrîr itmegi ma'ķûl görüp ḥaķ sübhânehü ve ta'âlâ ... ḥazretlerinüñ 'ulüvv-i 'inâyetlerine tevekkül ve ḥazret-i sulṫân-ı dîn ve raḥmeten li'l-'âlemînüñ mu'cizât-ı fâyizü'l-berekâtına tevessül idüp rivâyât-ı şariḥa ve kütüb-i şaḥîḥadan ol ḥazret-i şâḥ-ı eyvân-ı risâletüñ menâķıb-ı 'âlieleri lisân-ı 'Arabîden zebân-ı Türkîye tercüme olunmağa mübâşeret kılnup Nûrnâme ismiyle mevsûm kıldı tâ kim elfâz-ı 'Arabîden ḥaberdâr olmayan ihvân-ı şadâkat-'ünvâna kırâ'ati âsân olup... (Nurosmaniyete 4998, 1b-2a)

Mütercim bu ifadelerden sonra ismini Ca'fer olarak anar ve tercümesinin I. Ahmed nâmına yazıldığını da ifade edip kaynak metnin tercümesine başlar. Gazzâlî'nin eseriyle karşılaştırıldığında bu tercümenin tam bir tercümeden ziyade Bursalı Mehmed Tahir'in de ifade ettiği üzere mülahasas (özetlenmiş) bir tercüme olduğu anlaşılmaktadır.

Nüshaları

(1) Kayseri Raşid Efendi Ktp. 1158, 62 yk., ist. tarihi 1027/1617-18 (2) Beyazıt Devlet Ktp. Veliyyüddin Efendi 3205, 33 yk., 22 st.; (3) Âtuf Efendi 1746, 1b-34a, 23 st.; (4) Nurosmaniyete 4998, 1b-37a yk., 21 st.; (5) Atatürk Kitaplığı OE 400/1, 1-26 yk., 21 st.; (6) Yapı Kredi Bankası Sermet Çifter Ktp. 927/1, 1b-34b yk., 21 st.; (7) İngiltere Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Or. 11046/1.

1.9. *el-Munkız Mine'd-Dalâl*

Gazzâlî'nin çok meşhur olan bu eseri, Fransızca, İngilizce, Farsça, Hintçe ve Felemenkçe gibi birçok Dünya diline tercüme edilmiştir. Gazzâlî, kendi düşünce hayatının seyrini özetlediği bu otobiyografi niteliğindeki eserinde, aklî ilimlerden ziyade tasavvufî bilgiye de-

ğer vermesi sebebiyle bazı âlimler tarafından takdirle karşılanırken bazılarınca eleştirilmiştir.⁸²

1.9.1. Zeyrekzâde Mehmed Efendi ?, *Tercüme-i el-Munkiz mine'd-Dalâl*

Yapılan araştırmalar neticesinde *el-Munkiz*'in Türkçeye iki defa tercüme edildiği tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, yazma eser kütüphanelerinde yaklaşık 10 nüshası bulunan tercümedir ki istinsah kaydı bulunan nüshalarındaki en eski tarih 16 Muharrem 1121/28 Mart 1709 tarihini göstermektedir. Elde bulunan nüshalarında mütercim olarak farklı kişiler gösterilmekteyse de görülebilen nüshaları üzerinde yapılan inceleme, bu nüshaların tek bir tercümenin farklı nüshaları olduğu ve mütercim olarak kaydedilen isimlerin de müstensih oldukları anlaşılmaktadır. Ancak Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi 792 numaradaki nüshasının sonunda (37a) mütercimin ismine dair Arapça olarak şu kayıt bulunmaktadır:

hâzihi risâle müsemmât bi-Munkız ani'd-dalâl li'l-imâm el-Gazzâli rahimehu'llâh el-Kerîm el-müte'âl ve terceme hû bi't-Türkiyye Zeyrekzâde Mehmed Efendi bi-lâ tağyîr ve lâ ihlâl ve li-hâzihi'r-risâle nazira mev-sûme bi-müncî ani'd-dalâl kilâhüma ...

Kayıtta kaynak metnin Gazzâlî'ye ait olduğu söylendikten sonra bunu tercüme edenin Zeyrekzâde Mehmed Efendi olduğu ve tercümesini herhangi bir değişiklik ve bozmaya başvurmadan gerçekleştirdiği ifade edilmektedir. Ülken de DTCF Kütüphanesi, İsmail Saib Sencer 3254 numarada bulunan nüshada⁸³ da mütercim adı olarak bu ismin geçtiğini söylemektedir. Hâl böyle olunca bir ihtiyat kaydı koymakla beraber tercümenin sahibi olarak bu ismi göstermekte bir beis yoktur. Mecdî Mehmed Efendi, *Şakâyyık* tercümesinde Yavuz Sultan Selim devrinde vefat eden bir Zeyrekzâde Mehmed Çelebi'den bahsetmekteyse de⁸⁴ elimizdeki tercümenin sahibi olan zatla aynı kişi olduğuna dair bir ipucu bulunmamaktadır.

Bahsi geçen bu tercüme, kısa bir hamdele ve saleveleden sonra kaynak metnin tercümesiyle başlar:

Hamd-ı Allâha ki her risâle vü maqâle zikriyle ibtidâr olunur ve şalât ü selâm risâlet ü nübüvvet hâtemi Muḥammed seyyidü'l-kevénye ve's-

82 Karlığa, "Gazzâlî: Eserleri", s. 522; Bedevî, *a.g.e.*, s. 202-204.

83 Bahsi geçen kütüphanedeki yazmalar internet ortamında okuyucuya açık olmasına karşın yaptığımız tüm aramalara karşın Ülken'in bahsini ettiği bu nüsha görülememiştir.

84 Mecdî, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 407.

saçaleyn hazretlerine olsun daği âl ü aşhâbına emmâ ba'd İmâm Gazzâlî ... buyururlar ki ey dінде qarındaşım saña hikâyet ideyin milel ü mezâhibüñ ıztırâbı var iken hazîz-i taqlıdden evc-i taḥḳîke irtifâ'a nice cür'et itdüm ve 'ilm-i kelâm ki 'aḳâyid-i İslâmiyyeyi 'alâ tarîḳi't-taḥḳîk tefhîm içündür andan fehm itdüm ve ehl-i ta'lîm ki tarîḳ-i ḥaḳḳ imâm-ı ma'sûma ittibâ'la taḥşil olunur ğayrı tarîḳ ile mümkün degüldür dirler ve anlaruñ murâdı nedür ve felâsifenüñ ḥaḳḳ-ı yakîne 'aḳıllarınuñ şa-fâsıyla yetişdük didükleri nedür ve ehl-i taşavvufuñ taḥḳîk-i ḥaḳḳa vâşıl olup 'ayn-ı yakîne vâşıl olduklarına râzî olduğumuñ sebebi nedür? imdi bilgil ki milel ü edyânda andan soñra firâḳ-ı İslâmiyyenüñ içinde ihtilâf bir baḫr-ı 'amîḳdur niçeler bunda ğarḳ olmuşdur...

Nüshaları

(1) Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi 792, 36 yk., 15 st., ist. tarihi 16 Muharrem 1121/ 28 Mart 1709, müst. Abdülbâkî; (2) Köprülü Ktp. Mehmed Âsım Bey 143, 31 yk., 17 st., ist. tarihi 6 Safer 1136/5 Kasım 1723, müst. Celvetiyye tarikatının şeyhlerinden Mahmûd b. Şeyh Veliyyüddîn; (3) Süleymaniye Ktp. Mihrişah Sultan 322, 33b-55b yk., 18 st., ist. tarihi 8 Safer 1141/13 Eylül 1728; (4) Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 1078, 1b-58b yk., 13 st., ist. tarihi 1185 (1770), müst. Mahmud el-Meylî (5) İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 2229, ist. tarihi 1185/1771, müst. Sâmiḫ mahlaşlı Dervîş İbrâhîm Giridî; (6) Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi 2185, 58 yk., 13 st., ist. tarihi 21 Ramazan 1241/29 Nisan 1826, müst. Seyyid Hâfız Mehmed Emîn; (7) Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi 2024, 1b-50b yk., 15 st.; (8) Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi 2123, 26 yk., 17 st.; (9) Ankara Üniversitesi DTCF Ktp. 11/3254.

1.9.2. Mehmed Zihni ve Sa'îd Efendi'nin Tercümesi

Munkiz'in Osmanlı Türkçesine yapılan bir diğer tercümesi XIX. yüzyılda gerçekleştirilmiştir. 1289/1872-73 yılında İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de basılan bu tercümenin ön kapağında, mütercimleri bölümüne "matbaa-i âmire me'mûrlarından Sa'îd ve Zihni"⁸⁵ yazılmıştır.

85 Bahsi geçen Zihni Efendi, Hoca Zihni diye tanınmıştır. Asıl ismi Mehmed olan Zihni Efendi 1262/1845 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası, Mülkiye kaynaklarından Mehmet Reşit Efendi, annesi Güzide Gülsüm hanımdır. Matbaa-i Âmire'de musahhihlik yaptığı gibi Galatasaray ve Mülkiye mekteplerinde Arap Edebiyatı, Fıkıh ve Kelam dersleri verdi. Birçok eseri olan Hoca Zihni Efendi 1332/1913 yılında vefat etmiştir (Hulusi Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", *DİA*, c. XXVIII (İstanbul 2003), s. 542-43).

... ey dâder dîndaşım sen benden ‘ulūmuñ aġvâr u esrârını ve mezâhibüñ ġâyât u ġavâ’ilini bess ü beyân ʔarîkleriniñ tebâyüni ve fırkalarınıñ keşret ü tevâfirleriyle berâber ʔaġkı bâñıldan tefrîk ü taħlîş yolunda çekdiğim zaġmet ü meşâġkatleri ve ġazîz-i taġlîdden zirve-i taġġîka şüret-i şu’ûdumu ve evvelâ ‘ilm-i kelâmdan müstefîd olup soñra idrâk-i ʔaġġ u ʔaġġîkatde mücerred taġlîde temessük iden ehl-i ta’lîm ʔarâ’îkini derk ü teferrüs idüp bilâġhere ʔarîk-i tefellüsüfi ne şüretle taġġîr ü tezyîf birle eñ nihâye ʔarîk-i taşavvufa râzî ve sâlik olduğumu ve ġalkuñ ârâ vü aġâvilini tefişim şırada ʔaġġ u ʔaġġîkatden neler keşf ü taġġîk eyledigimi ve ʔalebeniñ keşretiyle berâber Baġdâdda ne sebebe mebnî neşr-i ‘ulûm ġuşuşından i’râz ile bilâġhere birçok müddet soñra Nişâbüdda tekrâr neşre başladığımiñ sebebini ġikâye vü ityân eylemekligimi ârzü vü iltimâs itdigidenden ... (s. 2-3)

Bu tam tercümelerin yanında bazı yazma eserlerin içinde *el-Munkiz*’den bazı parçalarında tercüme edildiği görülmektedir. Süleymaniye Ktp. Osman Huldî 49 numarada bulunan bir mecmuanın 39b-42a yaprakları arasındaki mütercimi belirsiz tercüme buna örnek gösterilebilir.

Ülken yukarıda tanıtılan tercümelerin dışında, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. 3662 numarada kayıtlı olan bir *Munkiz* tercümesinden de bahseder ki verdiği bilgilere bakılırsa bunun da farklı bir tercüme olması gerekir; ancak nüshasını inceleme fırsatı bulamadığımız için şimdilik kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

1.10. *Minhâcu’l-Âbidîn*

Tam adı *Minhâcü’l-Âbidîn ilâ Cenneti Rabbi’l-Âlemîn* olan bu eserin, Gazzâlî’nin son dönem eserlerinden olduğu düşünülmektedir. Eserin üç nüshaya dayalı tenkitli metnin hazırlayan Mahmûd Mustafa Halâvî, çoġu araştırmacının eserin Gazzâlî’ye aidiyeti noktasında şüphe duymadığını ancak İbnü’l-Arabî’nin eserin Ebü’l-Hasan es-Sebtî’ye ait olduğunu söylemesinin bir tartışma yarattığını ifade ettikten sonra eserin neden Gazzâlî’ye ait olması gerektiğini maddeler halinde açıklamaktadır.⁸⁶ Gazzâlî bu eserinde, cennete giden yolların engellerle dolu olduğunu belirterek başlar ve bu yolun nasıl aşılacağını anlatacağını ifade eder. Bu yoldaki yedi engeli ve bu engellerden kurtulma çarelerini gösterdikten

86 el-Gazzâlî, *Minhâcü’l-Âbidîn ilâ Cenneti Rabbi’l-Âlemîn*, thk. Mahmûd Mustafâ Halâvî, Beyrut 1984, s. 18-23.

sonra ahiret yolculuğunun manevî bir yolculuk olduğunu ve bunun sonunda Allah'ın insana yirmisi bu dünyada yirmisi de ahirette olmak üzere kırk çeşit ihsanda bulunacağını belirtir.⁸⁷ İlk defa 1288/1871'de Kahire'de basılan eser daha sonra Mahmûd Mustafa Halâvî tarafından tenkitli olarak neşredilmiştir. Farsça ve Türkçeye tercüme edilen eserin birkaç şerh ve telhisi de bulunmaktadır.⁸⁸

Minhâcü'l-Âbidîn'in Batı Türkçesine yapılan tek tercümesi, XVI. yüzyıl şairlerinden Nihânî mahlaslı İlyâs b. Abdullâh (ö. 1519-20) tarafından yapılmıştır. *Minhâcü'l-Âbidîn* tercümesi dışında günümüze bir Dîvân'ı ulaşan Nihânî hakkında XVI. yüzyıl tezkireleri ve Mecdî Mehmed Efendi bilgi vermektedir. Mecdî'nin verdiği bilgiye göre, birkaç medresede müderris olarak görev yapan Nihânî, hac görevini ifa ederken 926/1519-20 yılında vefat etmiştir.⁸⁹ Dîvân'ı hakkında birer tez hazırlayan Mesut Dursun ve Ayhan Yakşı, Nihânî'nin adının belli olmadığını söylemektedirler⁹⁰; ancak elimizdeki tercümede şairin ismini İlyâs b. Abdullâh olarak açık bir şekilde andığı görülmektedir.

Nihânî, "*hamd-ı cemîl-i bî-ğadd ve şükr-i cezîl-i bî-'add ol hâlık-ı kevneyn ve râzık-ı şekaleyne ki...*" şeklindeki bir cümle ile tercümesine başlar ve hamdele ve salvele bölümünden sonra ibâdet etmenin ne derece ulu bir saadet olduğunu ve bunun faydaları hakkında biraz bilgi verdikten sonra, sâliklerin sülukları esnasında birçok meşakkatle karşılaşacağını ifade edip Gazzâlî'nin *Minhâcü'l-Âbidîn* adlı eserini tercüme ettiğini şu ifadelerle açıklamaktadır:

... lâ-cerem meşâyih-i dîn ... bu yoluñ 'uqbelerini ve mağlaşlarını ve mühlikâtın ve münciyâtın beyân itmek için niçe kitâblar yazdılar ba'zısı mücmel ve ba'zısı mufaşşal lâkin mufaşşal olan imlâlden ve mücmel olan nev'an ihlâlden hâlî olmaduğı ecilden ... Muğammed b. Muğammed el-Ğazzâlî ... mü'minîne ihyâ'-ı dîn ve t̄alibîne yaqîn hâşıl olmağ için 'âleme 'ilm ırmaqların icrâ eyleyüp niçe mu'teber kitâblar te'lif ü taşnif eyledikten şoñra âhir 'ömrinde 'ibâdet emrinde icthâd-

87 Karlğa, "Gazzâlî: Eserleri", s. 524.

88 Bedevî, *a.g.e.*, s. 236-37.

89 Mecdî, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 421.

90 Mesut Dursun, *Nihani Divanı (inceleme-metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara 1990; Ayhan Yakşı, *Nihani Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, SBE, Konya 1993.

ı tām ve ihtimām-ı tamām gösterüp faşl-ı hıttāb olmak için *Minhā-cü'l-‘Ābidîn* adlu bir kitāb-ı belāgat-niṣāb tedvīn eyledi ... vaqtā ki bu derdmend-i dānī ve müstemend-i cānī İlyās b. ‘Abdullāh en-Nihānī bu kitāb-ı müşğīn-niḳābuñ cemāl-i pūr-kemālını fevāyid-i ‘aḳāyid-i ehl-i sūnnet birle mücellā ve zerāḫīf-i erāḫīf-i bid‘atden müberrā vü mu‘arrā gördiyse ve mesā’il-i rüşen-delāyil-i tarīḳ-i taṣavvufda kāfī ve tālīb-i derdmende şerbet-i şāfī ve her ma’nāya müşārün ileyh e’imme-i dīn içinde mecma‘un ‘aleyh bulduysa ḫatırına ḫuṭūr ... eyledi ki dībā-yı zībā-yı ‘Arabīden çıkarup ḳabā-yı Rūmī ile müzeyyen ḳıla tā ki lisān-ı ‘Arabīde ḳaşır ve zebān-ı Türkīde ḳādir olan ‘aşıḳ-ı şādıḳlara libās-ı me’lūf ve ḳisvet-i ma’rūf içinde ‘arz-ı cemāl itdüğü aḫvāle şūret-i ülfet gösterüp izāle-i vahşet eyleye egerçi bu ḡubār-ı bī-miḳdāruñ nihādında ol isti’dād yoḡ idi ki aña bir ‘izāmuñ kelāmını fehm eyleyüp tercümān-ı lisān-ı erbāb-ı ‘irfān ola idi lākin Allāh ... ta’ālādan istimdād u isti’dād eyleyüp bu sebilūñ sülūkına iḳdām-ı tām eyleyüp ve bu kitāb-ı müsteṭābuñ ma’nā-yı sa’ādet-īmāsı edāsını ‘amme-i insāna fehmi āsān ve ifādesi yeksān olmak için libās-ı isti’ādeden mu‘arrā ḳisvet-i kināyeden müberrā eyledi...” (Nurosmāniye 2331, 4a-b)

Nihānī yukarıya aldığımız alıntıda, sālīklerin sülukları esnasında karşılaştıkları tehlikeler hakkında mücmel ve mufassal birçok kitabın kaleme alındığını ancak bunlardan Gazzālī’nin ömrünün son döneminde yazdığı eseri çok beğendiğini ve insanlara faydası dokunması maksadıyla Türkçeye tercüme ettiğini beyan etmektedir. İncelediğimiz nüshalarında tercümenin hangi tarihte yapıldığına dair bilgi bulunamamıştır; ancak Kâtib Çelebi Nihānī’nin tercümesini 925/1519 yılında yaptığını haber vermektedir (KZ, c. II, s. 1876).

Yazma eser kütüphanelerinden onlarca nüshası bulunan bu tercüme 1280/1863-64 yılında İstanbul’da, Tercümān-ı Ahvāl Matbaası’nda da tab’ edilmiştir.

Bazı Nüshaları

(1) Hacı Beşir Ağa 345-1, 1b-103b, 27 st., ist. tarihi 1001/1592-93; (2) Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. E. H. 936, 175 yk., 21 st., 1014/1605-06, müst. Derviş İbrāhīm Halil b. Abdullāh; (3) Yazma Bağışlar 3513, 1b-197a yk., 19 st., ist. tarihi evāsıt-ı Rebiülahir 1030/Şubat-Mart 1621, müst. Mustafa b. Derviş (4) Mihrişah Sultān 175/1, 1b-120a yk., 31 st., ist. tarihi 1044/1634-35, müst. Yūsuf; (5) Hacı Mahmud Efendi 3258, 218 yk., 17 st., ist. tarihi evāsıt-ı Muharrem 1048/Mayıs-Haziran 1638, müst. Muhammed el-İstanbulî; (6) Kadızāde Mehmed 290, 346 yk., 13 st., ist. tarihi Zilhicce1055/Ocak-Şubat 1646, müst. Üveys

b. Âzerî; (7) Hacı Mahmud Efendi 3270, 156 yk., 19 st., ist. tarihi 14 Zilhicce 1065/15 Ekim 1655; (8) Ayasofya 1722, 478 yk., 13 st., ist. tarihi Evâil-i Şaban 1069/Nisan-Mayıs 1659, müst. Süleymân b. Hüseyin; (9) Yazma Bağışlar 3998, 242 yk., 17 st., ist. tarihi evâhir-i Zilhicce 1086/Şubat-Mart 1686; (10) Nurosmaniye 2333, 478 yk., 15 st., ist. tarihi Rebiülevvel 1094/Şubat-Mart 1683, müst. Abdurrahmân b. Mustafa; (11) Nurosmaniye 2332, 158 yk., 21 st., ist. tarihi Rebiülevvel 1094/ Şubat-Mart 1683, müst. Dervîş Mehmed b. Ahmed; (12) Hacı Mahmud Efendi 6428, 230 yk., 15 st., Rebiülevvel 1183/Temmuz-Ağustos 1769; (13) Nurosmaniye 2331, 248 yk., 17 st.; (14) Esad Efendi 1376, 216 yk., 19 st.; (15) Fatih 2871, 284 yk., 15 st.

2. Gazzâlî'ye Aidiyeti Şüpheli Olan ya da Ona Atfedilen Eserlerin Tercümleri

2.1. Şerh-i Cünnetü'l-Esmâ

Kâtip Çelebi bu eseri *Cünnetü'l-Esmâ* maddesi içinde alırken, *Cünnetü'l-Esmâ*'nın Hz. Ali'ye ait olduğunu, Gazzâlî'nin de bunu şerh ettiğini kaydeder.⁹¹ Abdurrahmân Bedevî bu eserin Gazzâlî'ye ait olmadığını sonradan ona mal edilmeye çalışıldığını ifade etmektedir.⁹² Eserde; asıl olarak Hz. Ali'ye nispet edilen ve Allah'ın isimlerini –özellikle de ism-i azamı– barındırdığı söylenen iki kasidesinin şerhi bulunmaktadır. Ancak bu şerhe geçilmeden evvel, kasidelerin yazılış sebebi Gazzâlî'nin ağzından tahkiyevî bir üslupla anlatılmıştır. Buna göre Gazzâlî Bağdat'taki evinde bir gün ailesiyle beraberken halife tarafından gönderilen bir elçi kendisinin halife tarafından acilen çağrıldığını söyler. Gazzâlî halifenin huzuruna vardığında, Hz. Ali'ye ait olduğu söylenen, hayli tahrip olan bir nüsha kendisine verilir ve bunun hakkında bilgi vermesi talep edilince, Gazzâlî kûfî hatla yazılan bu nüshayı inceledikten sonra Hz. Ali'nin nüshanın bir tarafına bu kasidelerin yazılış sebebinin yazıldığını görür. Buna göre Hz. Ali zamanında herkesi kırıp geçiren bir taun, insanlara musallat olur, bu beladan kurtulmak için bir derman arayışında olan Ebü'l-Münzer lakaplı Abdullah b. Hasan, Hz. Ali'ye başvurur. Hz. Ali önce bu talebi reddetse de Ebü'l-Mün-

91 KZ, c. I, s. 606-607.

92 Bedevî, *a.g.e.*, s. 377-81.

zer'in anlattığı hazin tabloya dayanamayıp Allah'ın isimlerinin özellikle de ism-i azamın içinde gizli olduğu bu kasideleri yazıp, bunu herkese göstermeyip sırrını ortaya çıkarmamasını ısrarlı bir şekilde tembihler.

İşte yazılış hikâyesi bu şekilde anlatılan kasidelerin şerhini hâvî bir eser Gazzâlî'ye atfedilmiş ve bu şerh iki ayrı kişi tarafından da Türkçeye tercüme edilmiştir.

2.1.1. Kâtibî, Mahmûd Yümnî (XVII. yüzyıl –IV. Murad devri-), *Tercüme-i Şerh-i Cünnetü'l-Esmâ*

Kâtibî mahlaslı Mahmûd Yümnî tarafından yapılan ilk tercüme, “*şad hezâr hamd-ı rûh-perver ve bî-şümâr şenâ'-ı şafâ-güster ol hâkim-i dâver ve mübdî'-i ervâh-ı şuvere lâyıķ ...*” cümlesiyle başlar. Hamdele ve salvele bölümünden sonra mütercim şu ifadelere yer vermektedir:

...işbu münzevî-i küşe-i fenâ ...efkarü'l-fükarâ ve ez'afü'z-zu'afâ Kâtib Mahmûd el-mütehallâş bi-Kâtibî ... pes bu eşnâlarda ahyânen esmâ'-ı hüs-nâdan bir ism-i şerîfe ve gâhî ed'iyeye-i me'sûre-i bî-hemtâdan bir du'â-ı laţîfe muvâzabat eylerdüm el-ħaķ her birinden envâ'-ı hâşiyet ve eşnâf-ı keyfiyet müşâhede olunup niçe hâlet zuhûra gelmişdür zîrâ bu 'umûme zümre-i 'ulemâ vü fużalâ katında rüşen ü peydâ ... dur fe-emmâ bundan taħrîm olınan resâ'il ü kütübden aşahhı vü a'lâsı *Risâle-i Cünnetü'l-Esmâ*dur ħazret-i Şeyhü'l-İmâm Muħammed Ğazzâlî emîrû'l-mü'minîn 'Alî b. Ebî Tâlib ... ħazretlerinin kaşîde-i zîbâ-larından aħz eyleyüp ve maźmûn-ı şerîfleri ile 'amel eylediği vâsıta ile niçe fevâ'id-i 'azîme taħşîl eylemişdür ve fenn-i mezbûre intisâb şeyh-i mezkûra feth-i bâb olup beyne'l-'ulemâ bu deñlü kemâlât-ı dînî vü dünyevî iktisâb idüp mecma'-ı fezâ'il-i ma'nevî ve menba'-ı resâ'il-i zâ-hîrî vü bâtınî olmışdur ħaķķa ki ol risâle-i şahîħatü'l-maķâl bir kıbâle-i vâcibü'l-celâledür ki ta'zîm ü iclâlî aşhâb-ı 'irfâna emr-i mühimmdür ... fe-emmâ bu içlerinde iksîr-i a'zam ve ħaver-i mükerrerden Ekrem belki berterdür ve'l-ħâşıl bu nesne-i şerîfenüñ fevâ'id ü menâfi'î ğâyet çokdur ve içinde ħazret-i Ħaķķuñ ... ism-i a'zamı mevcûd idüğünde aşlâ şekk ü şüphe yokdur bu da'vâyı işbâtta ... İmâm 'Alî r.a. ve ... İmâm Muħammed Ğazzâlî k.s. şahideyn-i 'âdıleyn idüğü cevâb-ı şâfi ve ħi-ţâb-ı kâfidür ... el-ħamdü lillâhî ta'âlâ henüz ol nüşha-i zîbâ ve risâle-i ğarrâ ilâ yevminâ ħazâ ol maħbûb-ı evliyâ ve maţlûb-ı aşfiyânuñ ya'nî ħazret-i 'Aliyy-i a'lânuñ ... bereket-i velâyet-i 'uzmâ ve hâşiyet-i kerâmet-i 'ulyâlarıyla dîde-i cühelâ vü süfehâ ve çeşm-i bed-ehl ... hevâdan mestûr u mektûm olunagelmışdür ... (Velîyyüddin 2291, 4b-6b)

Mütercim yukarıya alınan alıntıda kısaca, esmâü'l-hüsnâ ile meşgul olduğunu ifade ettikten sonra sözü Hz. Ali'nin *Cünnetü'l-Esmâ* adlı eserine getirir ve bu eserin sahih olduğunda ve içinde de ism-i azamı barındırdığında hiçbir şüphe bulunmadığını ifade eder. Ardından da yukarıda kısaca anlatılan eserin yazılış hikâyesini kaynak metinde olduğu gibi tercüme etmeye başlar. Bahsi geçen kasidelerin metni verilince, mütercim bu kasidelerin her bir beytini manzum olarak tercüme eder.

Elimizde birkaç nüshası bulunan bu tercümede kaynak metnin söz dizimi ve söz varlığına fazla bağlı kalınmadan sade ve anlaşılır bir üslup kullanılmıştır.

Nüshaları

(1) Kastamonu İl Halk Ktp. 1064/2, ist. tarihi 1073/1661 (2) Beyazıt Devlet Ktp. Veliyyüddin 2291, ist. tarihi 1104/1692; (3) Süleymaniye Ktp. Esad Efendi 3680/10; (4) Tercüman 309/2; (5); Atatürk Kitaplığı Osman Ergin 955/2, 4a-16b yk., 15 st.; (6) Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 2852/3, 123b-148b yk., 15 st.

2.1.2. (Mütercimi Belirsiz), *Tercüme-i Şerh-i Cünnetü'l-Esmâ*

Şerh-i Cünnetü'l-esmâ'nın yukarıda tanıtılan Kâtibî tercümesinden farklı bir tercümesi daha tespit edilmiştir. Beyazıt Devlet Ktp. Veliyyüddin Efendi 2293 numarada bulunmaktadır. Kısa bir hamdele ve salveleden hemen sonra herhangi bir açıklayıcı bilgi verilmeden doğrudan kaynak metnin tercümesine girişilmiştir.

2.2. *Mişkâtü'l-Envâr fî Letâ'ifi'l-Ahyâr*

Hem Kâtip Çelebi'nin *Keşf*inde⁹³ hem de yazma eser kütüphanelerinde Gazzâlî'ye nispet edilen eserlerden biri de *Mişkâtü'l-Envâr fî Letâ'ifi'l-Ahbâr* adlı eserdir. Abdurrahmân Bedevî bu eserin de Gazzâlî'ye ait olmadığını sonradan kendisine mal edildiğini söylerken gerçek müellifinin de Mısır Milli Ktp. Tasavvuf 237 numarada bulunan nüshanın başında da ifade edildiği üzere İbnü'l-Fakîh el-Hâfız el-Mısırî diye meşhur Alâeddîn Alî b. Muhammed olduğunu belirtmektedir.⁹⁴

93 bkz. KZ, c. II, s. 1694.

94 Bedevî, *a.g.e.*, s. 381-82.

Bahsi geçen bu eser de Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. Aslen Diyarbakırlı olup Vâkıdî'nin *Fütûhu's-Şâm* adlı eserini de Türkçeye aktaran Çerkes Mehmed b. Yûsuf b. Mustafâ (ö. 1747)⁹⁵ tarafından yapılan bu tercümenin nüshası Süleymaniye Ktp. İbrâhîm Efendi 508 numarada bulunmakta olup 437 yapraktan oluşmaktadır. Kısa bir hamdele ve salveleden sonra mütercim eserin tercüme ediliş sebebini şu şekilde ifade etmektedir:

... pes bu haķır-i pür-taķşır ki hâtır-ı fâtırına eylece huķtur itdi ki Qur'an-ı şerif âyâtlarından ve ahâdiş-i nebeviyyeden ve evliyâ-yı kirâmuñ ke-limât-ı dürer-bârlarından ve meşâyih-i 'izâm aķvâllerinden ve ehl-i 'irfân hikmetlerinden bir kitâb-ı müsteţâb cem' ü te'lif idem tâ ki anuñ mütâla'asıyla diller rûşen ü münevver ve gönüller tâze vü mu'aţtar olup mir'ât-ı kulûba cilâ vire ve ahâdiş ü sünen ve âdâb u mevâ'iz ü naşâyih kitâbların tetebbu' idüp Bârî celle şânuhunuñ ķurb u tã'atna ... sebeb ü badi olmaĝa *Mişkatü'l-Envâr fi Letâ'ifi'l-Ahbâr* ma'rûf işbu kitâbı lügât-ı 'Arabiyyeden lisân-ı Türkiye tercüme vü vaz' eyledüm bu haķır Mehmed el-Çerkesî hayr du'â ile yâd olunup... (1b-2a)

Mütercim, Kur'an ayetleri, Hz. Peygamber'in hadisleri ve Allah'ın veli kullarının menkıbeleri hakkında bir kitap yazmayı düşündüğünü ve bu amaçla konuyla ilgili bir araştırma yaptıktan sonra *Mişkatü'l-Envâr* isimli Arapça bir eseri Türkçeye tercüme ettiğini beyan etmektedir. Görüldüğü üzere mütercim kaynak metnin Arapça olduğunu belirtirken bu metnin yazarına dair bir bilgi vermemektedir.

Tercümenin elimizde bulunan bu yegâne nüshası, mütercimi tarafından 1102 yılının Muharreminde (Ekim-Kasım 1690) istinsah edilmiştir.

Bu tercümede eserin bâbları şu şekilde verilmiştir

Bâb	Konu başlıkları
1	İsti'âze bildürür
2	Besmele haşâyişinde
3	İmân u ahkâmda
4	Lâ ilâhe illallah fezâyilinde
5	Tesbîh ü taħmîd ve du'âda
6	Hulâşa-i enbiyâ a.s.uñ neş'etinde
7	Mi'râc-ı şerifün beyânında
8	Âyât-ı zâhire ve mu'cizât-ı bâhiresinde
9	Rûh-ı pâkine şalavât virmekde

95 bkz. OM, c. III, s. 148.

Bâb	Konu başlıkları
10	Qur'ân-ı 'azîmüñ şân-ı mu'allâsında
11	'İlm ü ma'rifet fazîletinde
12	Feriştegân şıfatlarında
13	Âdem ü Havvâ yaradılmasında ve zevciyyet ü akrabâlık hakkında
14	Nûh nebî kıssasında
15	Hâlîlül'r-Rahmân İbrâhîm a.s. Nemrûd ile itdigi muhâcet ve mihmân ikrâmında
16	Oğlı İsmâ'il zebhinde
17	Eyyüb nebî çekdüğü ve enbiyâ vü aşfiyâ muhtaşş oldukları belâ tibyanında
18	Müsâ peygamberüñ Fir'avn ile vâkı' olan havâdisinde
19	Dâvûd u Süleymân haberlerinde
20	Zekeriyâ ve Yahyâ ve Kud's-i Şerîf vaşında
21	Tevbe vü İstiğfârda
22	Ta'ayyün-i vaqt-i namâzda
23	[Şalavâti'l-ğams]
24	Cum'a ve cemâ'at fazâyilinde
25	Bî-namâzuñ 'uqûbetinde
26	Rûze vü şiyâmda
27	Hacc fazâyilinde
28	Şadağa vü zekât virmekte
29	Faqr fazîletinde
30	Zühd ü tevekkülde
31	İhlâş üzre olmağlıkda ve dünyâ terkinde
32	Hilm ü tevâzu' fazîletinde ve 'ucb u kibr ü gâzabda
33	Kîn ü hasedde ve każâyâ rızâ virmekte
34	Lisân âfetlerinde ve halkı ğybet itmekte
35	Cû' medhinde ve tokluk zemminde
36	Dostluk ve uşuvvetde ve atalaruñ huqukıında
37	Muhabbet ve ehlinden kula ihsân itmeklikde
38	Emr-i ma'rûf ve nehy-i münkerde
39	Vera' u takvâda bükâ vü havfda
40	Tahrim olunan ribâ vü mey-ğorluk ve öksüz mâli ekinde ve ğurür ve bî-mağal kağkaha ve ğülmekden nehy eylemekte
41	Risâlet-penâh s.a.v.üñ mühâceresi ve Bedr ü Uğûd ğazâlarında
42	Mevtüñ ehvâl ü şedâidinde
43	Ğabr 'azâbında
44	Emvâtuñ mağâmâtların ħ'âbda ğörmekte
45	Ğiyâmet ü ba'sde
46	Ğamu şıfatında
47	Rahmet ve cennetde
48	Uçmağ vaşında

2.3. *Risâle-i Emânetullâh*

Gazzâlî'ye atfedilerek Türkçeye tercüme edilen eserlerden biri de *Risâle-i Emânetullâh*⁹⁶ adı verilen küçük hacimli bir eserdir. Nakşibendî-i Müceddidî şeyhlerinden olup Müceddidiliğin Anadolu'da yaygınlaşmasında büyük emeği olan Mehmed Emîn Tokadî (ö.1745)⁹⁷ tarafından yapılan bu tercüme kısa bir hamdele ve salvele bölümünden sonra tercüme sebebinin açıklandığı şu bölümle devam eder:

emmâ ba'd hazret-i hüccetü'l-İslâm İmâm Muhammed b. Muhammed el-Ğazzâlî ... hazretlerinin *Emânetullâh* risâle-i laîfesi şeref-yâb-ı mü-ğâla'a olduğda bu dâ'i-i hazret-i müte'âlî ... Dervîş Mehmed Emîn Tokadî ... bendeleri emîn-i hizâne-i tercüme-i emânetullâh olmağ hidmetinden ba'de'l-istişâre ve'l-istiğâre kıyâm ve emniyet-i dil ile ol şâhrâh-ı 'übüdiyyetde hıram idüp hâme-i edhemi câme-i reşanete mizmâr-ı tahtîre irhâ-yı 'inân-ı reftâr-ı kitâbet olunup fi-emânillâh sâde-dilân-ı ehl-i tevâde qarındaşlarımıza emânetullâh kılındı... (Hacı Mahmûd 3083, 1b-2a)

Yazma eser kütüphanelerinden birkaç nüshası bulunan bu tercüme, 1264/1848 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Nüshalar

(1) Millet Ktp. AE Şerhiye 832/1, 1-8 yk., 23 st., ist. tarihi 1212/1797-98; (2) Süleymaniye Ktp. Şazeli Tekkesi 77, 19 yk., 23 st., ist. tarihi 1236/1821, müst. Nafizzâde Ahmed; (3) Bodleian Kütüphanesi Türkçe Yazmaları MS Turk. d. 15/2, 15 yk., 19 st., ist. tarihi 1277/1860-61, müst. Mehmed Tevfik (4) Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi 3083, 33 yk., 13 st., ist. tarihi evâhir-i Ramazan 1278/Mart 1862 (Mehmed Emîn Tokadî'nin Safer 1156 tarihinden kendi kaleminden çıkan nüshadan istinsah edilmiştir.); (5) Süleymaniye Ktp. Uşşaki Tekkesi 327/5, 39b-56b, 17 st., ist. tarihi Cemaziyelahir 1284/Eylül-Ekim 1867 (Mehmed Emîn Tokadî'nin Safer 1156 tarihinden kendi kaleminden çıkan nüshadan istinsah edilmiştir.); (6) İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. 6448; (7) Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 2864/2, 66a-91 yk., 13 st.

96 Bu risâlenin adı Abdurrahmân Bedevî'de geçmemektedir.

97 Halil İbrahim Şimşek, "Mehmed Emîn Tokadî", *DIA*, c. XXVIII (İstanbul 2003), s. 467-68.

2.4. *Hikâye-i Beşîr ü Şâdân (Beşîrnâme)*

Bu eser, Beşîr ile Şâdân ismindeki iki faziletli gencin ilim hakkındaki tartışmalarını konu edinen dinî ve ilmî bir hikâyedir. Rieu herhangi bir kaynak vermeksizin bu hikâyenin Gazzâlî'den tercüme edildiğini kaydeder; ancak hangi eserden alındığını belirtmez.⁹⁸ Biri manzum biri de mensur olmak üzere Türkçeye yapılan tercümelerinde de hikâyenin Gazzâlî'den tercüme edildiği söylenmek-teyse de hangi eserden aktarıldığına dair bilgi verilmemiştir.

2.4.1. *Sâlim (XVII. Yüzyıl –III. Ahmed devri), Beşîrnâme.*

Beşîr ü Şâdân'ın nazma çekilip hayli genişletilen bir tercümesi Sâlim adlı bir şair tarafından yapılmıştır. Nüshası Süleymaniye Ktp. Lala İsmail 604 numarada bulunan bu eser, 43 yapraktan oluşur. Eser mesnevî nazım biçiminde ve aruzun “fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün” kalıbıyla yazılmıştır. Uzunca sayılabilecek tevhîd, naat, medh-i pâdişâh ve medh-i vezîr bölümleri ile başlamaktadır ki bu bölümler 10 yaprak tutmaktadır. Bu bölümlerde övgüsü yapılan padişahın ismi Sultân Ahmed vezirin ismi de Alî Paşa'dır. 10b'den itibaren başlayan hikâye 39b'de sonlanırken eser 3 yapraklık bir hâtîme bölümü ile son bulmaktadır. Bu bölümde “Hakka Sâlim hezâr hamd olsun/Cân u ten zikr ü şükr ile dolsun” (39b) şeklindeki beyitle⁹⁹ ismini anıp eserin yazılış tarihini verir.

Eyledüm bu eser-i pâki tamâm
Hamdulillâh kesîrû'l-mün'âm;
Geldi hengâm-ı tamâma yekser
Târîh-i hatm-i sühan sertâser
Didi târîh soran yârâna
Kilk-i pâkîze-dil ü şâhâna;
Kıldum itmâm-ı hikâyet zîbâ
Sühan encâmına irdi hâlâ (41b)¹⁰⁰

Övgüsü yapılan padişah (III. Ahmed) dikkate alındığında, eserin tamamlanış tarihini verecek en uygun ibare “Sühan encâmına

98 Charles Rieu, *Catalogue of The Turkish Manuscripts in The British Museum*, (Londra 1888), s. 114.

99 Sâlim'in mahlası nüshanın birkaç yerinde daha geçmektedir. Örneğin 7b'de şöyledir: Cürmin afv eyle ma'delet eyle/ Sâlim-i zâra merhamet eyle.

100 Yazar, a.g.t., c. II, s. 925-926.

irdi hâlâ” mısrası olup bu da 1130/1717-18 tarihini vermektedir. Tezkirelere bakıldığında bu tarihlerde yaşamakta olup saraya yakın olan Sâlim mahlaslı şair olarak, tezkire sahibi Mîrzâzâde Sâlim (1688-1743) ile karşılaşmaktayız. Bununla birlikte kesin bir hüküm verilebilmesi için eserin daha tafsilatlı bir incelemeden geçmesi gerekmektedir.

2.4.2. (Mütercimi belirsiz), *Hikâye-i Beşîr ü Şâdân*

Beşîr ü Şâdân hikâyesinin bir diğer tercümesi de mensur olarak kaleme alınmıştır. Eserin Süleymaniye Ktp. Mihrişâh Sultân 443 numarada bulunan nüshası şu cümle ile başlar:

... Beşîr ile Şâdân nâmında iki civân-ı fâzılun mübâhasa-i ‘ilmiyyeye müte’alîk mâbeynlerinde vâki’ olan münâzarâtı bildürür... (86a)

10 yapraktan oluşan bu nüshanın başında veya sonunda yazılış tarihine yönelik olarak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Ulaşılabilen Nüshalar:

(1) Süleymaniye Ktp. Mihrişâh Sultân 443, 86a-96a.; (2) Süleymaniye Ktp. Esad Efendi 3675, 90b-93a.; (3) Diyarbakır İl Halk Ktp. 4439/A, 18 yk.; (4) British Museum Add 7898, 102b-117.

Sonuç

XIII-XIX. yüzyıllar arasında, Gazzâlî’nin eserlerine yapılan Türkçe tercümeleri konu alan bu makalede; “Gazzâlî tercümeleri” diye tasnif edilebilecek ve henüz üzerinde çok fazla durulmayan bir yazma eser koleksiyonu ile karşılaşılmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde Gazzâlî’ye aidiyeti kesin 9 eserin muhtelif yüzyıllarda yapılan tercümeleri tespit edilip tanıtılmışken ona ait olduğu düşünülerek tercüme edilen 3 eserin de tercümeleri üzerinde durulmuştur.

Gazzâlî’ye aidiyeti noktasında şüphe bulunmayan *İhyâ* her ne kadar XVI. yüzyılda Mehmed b. Bilâl ve aynı yüzyılın sonunda da sonunda Bostânzâde Mehmed Efendi tarafından muhtasar bir biçimde tercüme edilmişse de, tam olarak tercümesi ancak XIX. yüzyılın sonunda Ağazâde el-Mardinî diye tanınan Seyyid Yûsuf Sıdkî b. Seyyid Ömer Şevkî tarafından yapılmıştır. Öte taraftan *Kîmyâ-yı Sa’âdet* ise daha fazla rağbet görmüş ve bu makalede tespit edile-

bildiği kadarıyla üç kez tam, üç kez de müntehab olarak altı defa tercüme edilmiştir. Tam tercümelere biri henüz XV. yüzyılın ikinci yarısında ismi tespit edilemeyen biri tarafından Candarogulları döneminde yapılmışken, diğer ikisi de XVI. yüzyılda Sehâbî mahlaslı Hüsâmeddîn b. Hüseyin ile Vankulu Mehmed Efendi tarafından yapılmıştır. *KS*'nin başında yer alan "Unvân-ı Müsül-mânî" bölümünün tercümesinden oluşan müntehab iki tercümenin mütercimleri tespit edilememiştir. Üçüncü müntehab ise Nergisî mahlaslı Mehmed Bosnevî tarafından yapılmıştır.

el-Maksadu'l-Esnâ isimli eser ise tam olarak olmasa bile XVI. yüzyılda yaşadığı anlaşılan Kudsî mahlaslı biri tarafından kısmen tercüme edilmiştir.

Gazzâlî'nin Batı Türkçesine en çok tercüme edilen eserleri ise *Eyyühe'l-Veled* ile *Nasîhatü'l-Mülûk* adlı eserleridir. Bu bağlamda EV'in 9, NM'nin ise 13 farklı tercümesi tespit edilebilmiştir. Bunun yanında Gazzâlî'ye aidiyeti kesin olan *Risâle-i Ledünniye*, *Min-hâcül-Âbidîn* ve *Mişkâtü'l-Envâr fî Letâyifi'l-Ahbâr*'ın birer kez, *el-Munkiz mine'd-Dalâl*'ın ise iki kez tercüme edildiği görülmektedir.

Gazzâlî'ye aidiyeti kesin olmayan bazı eserlerin de ona mal edilerek tercüme edilmiştir. Bunlardan *Şerh-i Cünnetü'l-Esmâ* iki, *Mişkâtü'l-Envâr* ve *Risâle-i Emânetullâh* ise birer kez tercüme edilmiştir. Yine Gazzâlî'nin bir eserinden alındığı düşünülen *Beşîr ile Şâdân* hikâyesinin de biri manzum olmak üzere iki ayrı tercümesi tespit edilmiştir.

Bu makalede ortaya çıkan en bariz sonuçlardan biri, mütercimlerin tercüme hakkında yeterince bilgi vermemeleri ve kütüphane kayıtları ile kimi yazma eser kütüphanelerinin kataloglarında karşılaşılan hatalardan ötürü, Gazzâlî'ye ait hangi eserin kim tarafından, ne zaman, kimin adına ve kaç kez tercüme edildiği gibi noktalarda belirgin bir karışıklığın ortaya çıkmış olmasıdır. Hayli hacimli olduğu için birkaç ciltten oluşan ve ciltleri farklı kütüphanelerde bulunan *Kîmyâ* tercümelerinde daha net olarak ortaya çıkan bu karışıklığın ortadan kaldırılması, ancak tercümelere ait nüshaların tek tek görülüp incelenmesiyle mümkün olabileceğinden, elden geldiğince bahsi geçen tercüme tespit edilen yazmaları bizzat görülmeye çalışılmış, bu imkân bulunamamışsa kataloglarda verilen bilgilerden yararlanılmıştır.

İslâm dünyasının yetiştirdiği en önemli âlimler arasında bulunan Gazzâlî'nin Osmanlı dönemindeki etkisini göstermesi ve başta

temel İslamî ilimler olmak üzere, ahlâk, âdâb, siyaset ve tasavvuf gibi sahalardaki Arapça ve Farsça ıstıhlara Türkçe karşılıklar barındırması noktasında Türk dili ve kültürü açısından hayli önemli olan bu tercümelerin maalesef ki yazma eser kütüphanelerinde unutulmaya mahkûm edildiği; dil, edebiyat ve tercüme tarihi ile uğraşanlar¹⁰¹ tarafından üzerinde fazla durulmadığı gibi Cumhuriyet döneminde yapılan yeni tercümelerde de dikkate alınmadıkları görülmüştür.

Daha geniş bir yazma eser koleksiyonu taranarak yapılacak yeni çalışmalarla birlikte bu makalede tanıtılmış olanların dışında başka tercümelerin de bulunabileceği unutulmamalıdır. Bunun yanında, tespit edilen bu tercümelerin bir an önce bilimsel olarak neşredilip dil, tercüme ve kültür tarihi açısından incelemelere konu olması gerekmektedir.

Kaynaklar

Taranan Kataloglar

Abuladze, Ts.; Iluridze, M., *Gürcistan Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü Türkçe Yazmalar Kataloğu*, Tiflis, 2004.

Aydemir, Yaşar; Abdülkadir Hayber, *Makedonya Kütüphaneleri Türkçe Yazma Eserler Kataloğu*, TİKA Yayınları, Ankara, 2007.

Aydın, Şadi, *İran Kütüphanelerindeki Türkçe Yazmalar Kataloğu*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.

Bakar, İsmail, *Sadberg Hanım Müzesi Kütüphanesi Hüseyin Kocabaş Yazmaları Kataloğu*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul, 2001.

Balic, Smail, *Katalog Der Türkischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, Neuerwerbungen 1864-1994 (Avsutorya Milli Ktp.)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Blaskovic Jozef; Vesely, Rudolf; Petroçek Karel, *Arabische Türkische und Persische handschriften der Universitaetsbibliothek in*

101 Yaptığımız araştırmalar neticesinde, bu tercümelerden sadece Sehâbî'nin *Kimyâ-yı Sa'âdet* tercümesi olan *Tedbir-i İksir* adlı eserinin ilk 50 varlığının bir yüksek lisans çalışmasına (bkz. Öznur Fırat, *Kimya-yı Saadet [Tedbir-i İksir (1.Cilt-50 varak) inceleme-metin]*, Adnan Menderes Üniversitesi, SBE, Aydın 2009) ve Vücûdî'nin *Nasihâtü'l-Mülûk* tercümesinin de mütercimi tespit edilmeden bir incelemeyle birlikte neşredildiği görülmüştür. (Tok, a.g.e.)

- Bratislava=Arabske, Turecke a Perzske Rukopisy Univerzitetnej kniznice v Bratislave, Bratislava, 1961.
- Bloch, E., *Catalogue des manuscrits Turcs*, 2 cilt, Paris, 1932-33.
- Boskov, Vanco, *Katalog Turkish Rukopisa*, Sarajevo, 1998.
- Ceyhan, Abdullah, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Elyazması Eserler Kataloğu I-II*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- Cunbur, Müjgan; Kaya, Dursun; Ünver, Niyazi; Yılmaz, Hacı, *Türk Dil Kurumu Yazma Eserler Kataloğu*, TDK Yayınları, Ankara, 1999.
- Dağlı, Yücel; Bilgin, Orhan, *Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Dobraca, Kasım, *Katalog Arapskih, Turskih i Perzijskih Rukapisa, C. I*, Gazi Hüsrev-Begova Biblioteka, Sarajevo, 1963.
- , *Katalog Arapskih, Turskih i Perzijskih Rukapisa, C. II*, Gazi Hüsrev-Begova Biblioteka, Sarajevo, 1979.
- Ethe, Hermann, *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani and Push-tu manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford, 1930.
- Fajic, Zejnil, *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library in Sarajevo*, Tome III, Sarajevo 1991.
- Flemming, Beschrieben von Barbara, *Türkische Handschriften I*, Wiesbaden, 1968.
- Flügel, Gustav Leberecht, *Die Arabischen Persischen Türkischen Handschriften der Kaiserlichen und Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, 3 cilt, Wiemar, 1977.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Mevlana Müzesi Yazmalar Kataloğu*, c. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1967.
- , *Mevlana Müzesi Yazmalar Kataloğu*, c. II, MEB, Yayınları, Ankara, 1971.
- , *Mevlana Müzesi Yazmalar Kataloğu*, c. III, MEB, Yayınları, Ankara, 1972.
- , *Mevlana Müzesi Yazmalar Kataloğu*, c. IV, TTK, Ankara, 1994.
- Götz, Beschrieben von Manfred, *Türkische Handschriften II*, Wiesbaden, 1968.
- , *Türkische Handschriften IV*, Wiesbaden, 1979.
- Jahic, Mustafa, *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library in Sarajevo*, Tome VI, London-Sarajevo 1999.
- , *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library in Sarajevo*, Tome VIII, London-Sarajevo 2000.

- , *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library in Sarajevo*, Tome XII, London-Sarajevo 2002.
- Karabulut, Ali Rıza, *el-Mahtûtâtü'l-Mevcûde fî Mektebâti İstanbul ve Anadolu = İstanbul ve Anadolu Kütüphanelerinde Mevcut El Yazması Eserler Ansiklopedisi I-III*, Kayseri, 2005.
- , *Kayseri Raşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesindeki Türkçe, Farsça Arapça Yazmalar I-II*, Mektebe Yayınları, Kayseri, 1995.
- Karabulut, Ali Rıza; Karabulut, Ahmet Turan, *Mu'cemü't-Târihi't-Türâsi'l-İslâmî fî Mektebâti'l-Âlem: el-Mahtûtât ve'l-Matbûât = Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslam Kültür Tarihi ile İlgili Eserler Ansiklopedisi I-VI* (6. cilt indekstir), Mektebe Yayınları, Kayseri, (tarihsiz).
- Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, 2 cilt, İstanbul, 1961.
- Kılıç, Atabey, *Ege Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yazmaları Alfabetik Kataloğu I*, Kayseri, 2001.
- Komisyon, *Arnavutluk Devlet Arşivleri Osmanlı Yazmaları Kataloğu*, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.
- Komisyon, *Hâfız Ali Efendi Yazma Eserler Kataloğu*, ed. Cemal Ergün, Özkan Matbaası, Kahramanmaraş, 2007.
- Krafft, Albrecht, *Die Arabischen-Persischen und Türkischen handschriften der K.K. Orientalischen Akademie zu Wien*, Wien, 1842.
- Kut, Günay, *Supplementary Catalogue of Turkish Manuscripts in the Bodleian Library with Reprint of the 1930 Catalogue by the Ethe*, Oxford University Press, Oxford, 2003.
- , *Tercüman Gazetesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989.
- Lavic, Osman, *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library in Sarajevo*, Tome X, London-Sarajevo 2002.
- , *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library in Sarajevo*, Tome XIV, London-Sarajevo 2005.
- , *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library in Sarajevo*, Tome XV, London-Sarajevo 2006.
- Majda, Tadeusz, *Katalog Rekopisow Tureckich i Perskich*, Warszawa, 1967.
- Nametak, Fehim, *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library in Sarajevo*, Tome IV, London-Sarajevo 1998.
- , *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library in Sarajevo*, Tome V, London-Sarajevo 1999.

- Nametak, Fehim; Trako, Salih, *Catalogue of Arabic, Persian, Turkish and Bosnian Manuscripts in the Collection of the Bosnians' Institute I*, Zürich 1997.
- , *Catalogue of Arabic, Persian, Turkish and Bosnian Manuscripts in the Collection of the Bosnians' Institute II*, Bosniak Institute, 2003.
- Noja, Sergio, *Catalogo Dei Manoscritti Orientali Della Biblioteca Nazionale Di Torino*, Roma, 1974.
- Okuyucu, Cihan, "Tunus Milli Kütüphanesindeki Türkçe El Yazmaları", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 7-8 (Kasım 2000), s.135-170.
- , *Kayserili Rasim Deniz Yazmaları Kataloğu*, Kayseri, 1994.
- Örs, Derya; Kemal Tuzcu; Muhammed Hekimoğlu, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu I*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 2006.
- , *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu III/1*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 2008.
- Özege, Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, Fatih Matbaası, İstanbul, 1971-1979.
- Özen, Mine Esiner, *Dr. Emel Esin Kütüphanesi Kataloğu (Yazma Eserler)*, İstanbul, 1995.
- Parlatır, İsmail; Hazai, György, *Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'deki Türkçe El Yazmaları Kataloğu*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara, 2007.
- Pertsch, Vilhelm, *Die Türkischen Handschriften der Koniclichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin, 1889.
- Popara, Haso, *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library in Sarajevo*, Tome IX, London-Sarajevo 2001.
- , *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library in Sarajevo*, Tome XIII, London-Sarajevo 2004.
- , *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library in Sarajevo*, Tome XVI, London-Sarajevo 2008.
- Popara, Haso; Fajic, Zejnil, *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library in Sarajevo*, Tome VII, London-Sarajevo 2000.
- Rieu, Charles, *Catalogue of The Turkish Manuscripts in The British Museum*, Londra, 1888.
- Rossi, Ettore, *Elenco dei manoscritti Turchi Della Biblioteca Vaticana : Vaticani, Barberiniani, Borgiani*, Roma, 1953.

- Schmidt, Jan, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands: Comprising the Acquisitions of Turkish Manuscripts in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, I (2000)-II(2002)-III (2006), Leiden.
- Schmidt, Jan, *A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester*, Brill, 2011.
- Sohrweide, Beschrieben von Hanna, *Türkische Handschriften V*, Wiesbaden, 1981.
- , *Türkische handschriften: und einige den handschriften enthaltene und Arabische werke*, Wiesbaden, 1974.
- Yardım, Ali, *İzmir Milli Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, c. III, İzmir, 1997.
- Yıldırım, Ali İhsan, *Necip Paşa Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu I*, Tire, 2003.
- Zeren, Mehmet; Güleç, İsmail, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, İstanbul, 2009.
- Zettersteen, K.V., *Die Arabischen-Persischen und Türkischen handschriften der Universitätsbibliothek zu Uppsala*, 2 cilt, Uppsala, 1930.

Yararlanılan Kaynaklar

- Afyoncu, Erhan, “Rüstem Paşa”, *DİA*, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 288-300.
- , “Sokulluzâde Hasan Paşa”, *DİA*, c. XXXVII, İstanbul 2009, s. 366-68.
- Ahdî, *Gülşen-i Şua'arâ*, haz. Süleyman Solmaz, AKM Yayınları, Ankara, 2005.
- Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-şu'arâ: İnceleme – Metin*, 3 cilt, haz. Filiz Kılıç, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010
- Aydın, İbrahim Hakkı, “Tehâfüt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26 (2006), s. 57-74.
- Bayak, Cemal, “Sehâbî”, *DİA*, c. XXXVI, İstanbul 2009, s. 309-310
- Bedevî, Abdurrahmân, *Mü'ellesâtü'l-Gazzâlî*, Beyrut 1977.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, s. 265-275
- Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Mustafa Tatçı ve Cemal Kurnaz, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2000.
- Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Çaldak, Süleyman, “Nergisi”, *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 560-62.
- Dursun, Mesut, *Nihani Divanı (inceleme-metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara 1990.

- Furat, A. Suphi, "Vankulu", *İA*, c. XIII, s. 202-203.
- el-Gazzâlî, *Minhâcü'l-Âbidîn ilâ Cenneti Rabbi'l-Âlemîn*, thk. Mahmûd Mustafâ Halâvî, Beyrut 1984.
- Gelibolulu Mustafa Âlî, *Menşe'ü'l-İnşâ*, haz. İ. Hakkı Aksoyak, Ankara 2007.
- Günaydın, Yusuf Turan, "Gazâlî Tercümeleri: Osmanlı Devri ve 1928 Sonrası İçin Bir Bibliyografya Denemesi", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 30 (2011/1), s. 63-90.
- İnal, İbnü'l-Emîn Mahmûd Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, haz. İbrahim Baştuğ, c. IV, AKM Yayınları, Ankara 2002.
- İpşirli, Mehmet, "Ahîzâde Hüseyin Efendi", *DİA*, c. I (İstanbul 1988), s. 548-49.
- , "Bostânzâde Mehmed Efendi", *DİA*, c. VI (İstanbul 1991), s. 311
- İsen, Mustafa, *Kühû'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, AKM Yayınları, Ankara 1994.
- Karlığa, H. Bekir, "Gazzâlî: Eserleri", *DİA*, c. XIII (İstanbul 1996), s. 522-524.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, 2 cilt, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1943.
- , *Süllemü'l-Vüsûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, IRCICA, İstanbul 2010.
- Kılıç, Hulusi, "Mehmed Zihni Efendi", *DİA*, c. XXVIII, İstanbul 2003, s. 542-43.
- Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, haz. Aysun Sungurhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2009 (e-kitap).
- Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Meier, Fritz, "Al-Ğazzâlî, Abû Hâmid Muhammad: Nasîhatu'l-mulûk. Herausgeg. v. Calâl-i Humâ'î. Teheran, Maclis 1315-17 (şamsî). (26s159 S.)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)*, Band: 93 (1939), s. 395-408.
- Nev'îzâde Atâî, *Hadâ'ikü'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî's-Şakâ'ik*, (Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri), C. II, haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Şimşek, Halil İbrahim, "Mehmed Emîn Tokadı", *DİA*, c. XXVIII, İstanbul 2003, s. 467-68.
- Ülken, Hilmi Ziya, "Gazali'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IX (Ankara 1961), s. 59-69.
- Yakşı, Ayhan, "Nihani Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, SBE, Konya 1993.

Yazar, Sadık, “Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul 2011.

—, “Necâtî Bey’in Divan’ı Dışındaki Eserleriyle İlgili Verilen Bilgilerin Değerlendirilmesi”, *I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi*, Kocaeli/Türkiye, Nisan 2009.

Abstract

The Translations of al-Ghazālî’s Works into Western Turkish between the 13th and the 19th Centuries

One of the leading scholars, philosophers and *sufis* in Islamic history, al-Ghazālî was a prolific writer who authored many books. Many of his well-known works were translated into different eastern languages, including Persian (from Arabic originals), Arabic (from Persian originals), and Turkish as well as into a number of Western languages, such as Latin, English and French. Beginning from the 15th century, they have been translated into Western Turkish, too. This article presents a sketch of his works translated into Turkish from the late-13th to the early 19th century.

Key Words: al-Ghazālî, Turkish Translations of al-Ghazālî’s Works, Translation Tradition in the Classical (Ottoman) Turkish Literature.